

**ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ**

Α΄, Β΄, Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 5

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Αναστάσιος Στέφος, Επίτ. Σχολικός Σύμβουλος

Εμμανουήλ Στεργιούλης, Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης

Γεωργία Χαριτίδου, Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης

ΚΡΙΤΕΣ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Αντώνιος Σακελλαρίου, τ. Επίκουρος Καθηγητής του Παν/μίου Πατρών

Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή, Σχολική Σύμβουλος

Κωνσταντίνα Ρηγάτου, Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ιωάννα Μόσχου, Φιλολόγος

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Υακίνθη Παρίση, Εικονογρά-

φος-Σκιτσογράφος, Ζωγράφος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Σωτήριος Γκλαβάς, Σύμβουλος

του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Κωνσταντίνος Ναστούλης, Φιλό-

λογος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκ-

παίδευσης

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Παύλος Σάμιος, Ζωγράφος

ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΦΟΙ Ν. ΠΑΠΠΑ & ΣΙΑ Α.Ε.Β.Ε.,

Ανώνυμος Εκδοτική & Εκτυπωτι-

κή Εταιρεία

**Γ΄ Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ /
Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία
Πράξεων 2.2.1.α:**

**«Αναμόρφωση των προγραμμά-
των σπουδών και συγγραφή νέων
εκπαιδευτικών πακέτων»**

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Δημήτριος Γ. Βλάχος

Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ.

**Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστι-
τούτου**

Πράξη με τίτλο:

**«Συγγραφή νέων βιβλίων και παρα-
γωγή υποστηρικτικού εκπαιδευ-
τικού υλικού με βάση το ΔΕΠΠΣ
και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»**

Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου
Αντώνιος Σ. Μπομπέτσης
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ιν-
στιτούτου

Αναπληρωτές Επιστημονικοί
Υπεύθυνοι Έργου

Γεώργιος Κ. Παληός
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ιν-
στιτούτου

Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου
Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδαγω-
γικού Ινστιτούτου

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75%
από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό
Ταμείο και 25% από εθνικούς πό-
ρους.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ»

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Η αξιολόγηση, η κρίση των προσαρμογών και η επιστημονική επιμέλεια του προσαρμοσμένου βιβλίου πραγματοποιείται από τη Μονάδα Ειδικής Αγωγής του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Η προσαρμογή του βιβλίου για μαθητές με μειωμένη όραση από το ΙΤΥΕ – ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ πραγματοποιείται με βάση τις προδιαγραφές που έχουν αναπτυχθεί από ειδικούς εμπειρογνώμονες για το ΙΕΠ.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Αναστάσιος Στέφος, Εμμανουήλ
Στεργιούλης, Γεωργία Χαριτίδου**

ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ: **Ελληνικά
Γράμματα**

**Η συγγραφή και η επιστημονική επι-
μέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθη-
κε υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού
Ινστιτούτου**

**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ**

Α΄, Β΄, Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 5

Ι.Τ.Υ.Ε. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΑΤΤΙΚΗ Ή ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Από τη φύση στον άνθρωπο

Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., η φιλοσοφία αναπτύσσεται στην Αθήνα με φωτισμένους διανοητές, οι οποίοι θέτουν ως κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον άνθρωπο.

Προϋποθέσεις

Η ανάδειξη της Αθήνας σε μορφωτικό κέντρο της Ελλάδας βοήθησε ιδιαίτερα στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης στην πόλη, η οποία φιλοξενεί σημαντικούς πνευματικούς άνδρες της εποχής από διάφορα σημεία του Ελληνισμού. Έτσι, η ιωνική φιλοσοφία και ο ελεατικός στοχασμός βρίσκουν πρόσφορο

έδαφος ανάπτυξης. Η γλώσσα είναι ενιαία (πεζός λόγος).

Άναξαγόρας

Ο Ίωνας στοχαστής Αναξαγόρας συνεχίζει τις αρχές των κοσμικών συστημάτων (πώς δηλαδή διαμορφώθηκε το σύμπαν), όπως τις έθεσαν ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, τη θεωρία του όμως διαπερνάει η λογική σκέψη.

Ο Αναξαγόρας (500–428/427 π.Χ.), από τις Κλαζομενές της Ιωνίας, έζησε τριάντα χρόνια στην Αθήνα και συνδέθηκε με τον Περικλή. Κατηγορήθηκε για ασέβεια, εξαιτίας των νεωτεριστικών του απόψεων, καθώς δεν αναγνώριζε τη θεότητα των ουράνιων σωμάτων και υποστήριζε ότι ο ήλιος είναι ένας πυρακτωμένος

όγκος (μύδρος διάπυρος)· με τη βοήθεια του φίλου του, Περικλή, κατέφυγε στη Λάμψακο της Προποντίδας, όπου φιλοξενήθηκε έως το θάνατό του. Ο Αναξαγόρας συνεχίζει το δρόμο που άνοιξε ο Παρμενίδης με την ταύτιση του νοεῖν και εἶναι. Παραδέχεται ότι δεν υπάρχουν τέσσερα μόνο στοιχεία (φωτιά, αέρας, γη, νερό), όπως πίστευε ο Εμπεδοκλής, αλλά άπειρα, που ξεχωρίζουν με το ποιόν τους. Ως αιτία κινήσεως, στην πραγματεία *Περὶ φύσεως*, διακρίνει τον Νοῦν, μια αυθυπόστατη δύναμη, η οποία διακοσμεί το σύμπαν και επέχει τη θέση του Θεού. Ο Νοῦς εξουσιάζει όλα τα ζωντανά όντα και αποτελεί ένα είδος μεγάλου πνεύματος που ορίζει τον κόσμο. Η δραστηριότητά του φτάνει ως την κρατική συγκρότηση

και την οικοδόμηση του πολιτισμού. Έτσι, διανοίγεται ο δρόμος για την ιδιαίτερη σημασία του ανθρώπινου στην οργάνωση της ζωής.

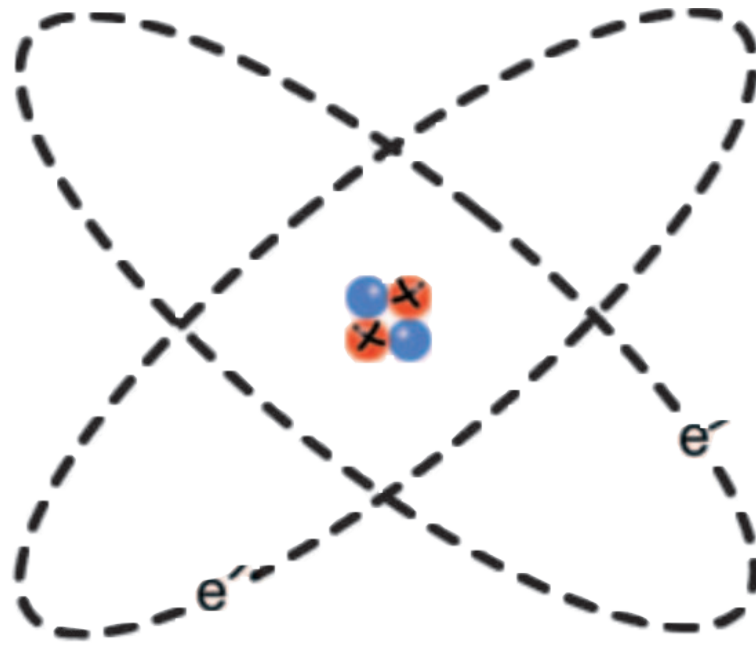
Ο τελευταίος αυτός φυσικός της Ιωνίας επηρέασε πολύ την αθηναϊκή σκέψη και θεωρείται ο πρόδρομος του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Λεύκιππος

Ο Μιλήσιος φιλόσοφος (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), συγγραφέας του έργου Μέγας Διάκοσμος (= μεγάλη διάταξη του κόσμου) έρχεται σε αντίθεση με τον ελεατισμό καθώς και την ελεατική αναίρεση της θεωρίας της γένεσης και της φθοράς, της κίνησης και της πολλαπλότητας των όντων.

Δημόκριτος

Ο Δημόκριτος (460–370 π.Χ. περ.) από τα Άβδηρα της Θράκης, μια ιωνική αποικία σε θρακικό έδαφος, μαθητής του Λεύκιππου, ανέπτυξε περισσότερο τη φιλοσοφία του δασκάλου του. Πολύπλευρος και δημιουργικός φιλόσοφος, καλύπτει όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού. Από το έργο του έχουν σωθεί πολλά αποσπάσματα, κυρίως περικοπές με τη μορφή ηθικών αξιωμάτων (Γνῶμαι), σε ιωνική διάλεκτο. Μια ηθικολογική πραγματεία του, Περί εὐθυμίας, συνιστά την ισόρροπη τάξη της ανθρώπινης ψυχής, προμηνύοντας έτσι την επικουρία ηρεμία, ενώ ο Μικρὸς Διάκοσμος αναφέρεται στον άνθρωπο.

Ατομική Σχολή

Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος διατυπώνουν μια πρωτότυπη θεωρία που έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη έως το 19ο αιώνα, αλλά ξαναζωντάνεψε στη συνέχεια, ώστε η εποχή μας να χαρακτηριστεί «ατομική». Το ατομικό τους σύστημα θεμελιώνεται στην αρχή ότι η κίνηση είναι σύμφυτη με την ύλη, που δεν είναι επ' άπειρον διαιρετή, και όλα όσα υπάρχουν είναι άτομα που κινούνται στο κενό.

Οι δύο φιλόσοφοι θεωρούν ως αρχή του κόσμου το ἄτομον (= ἄτμητο < α- + τέμνω), το μικρότατο μόριο της άπειρης ύλης. Τα άτομα είναι άφθαρτα, ομοιόμορφα και αδιαίρετα σωματίδια που συνθέτουν κάθε συγκεκριμένο σώμα και εξηγούν την άπειρη ποικιλία των πραγμάτων.

Η πρώτη αυτή ατομική κοσμοθεωρία αναπτύχθηκε, δύο αιώνες αργότερα, από το φιλόσοφο Επίκουρο.

Οι σοφιστές

Η σοφιστική υπήρξε πνευματική κίνηση που άσκησε μεγάλη επίδραση στην αθηναϊκή διάνοηση της εποχής. Οι εκπρόσωποι της κίνησης αυτής, οι σοφιστές, διακρίθηκαν για τη μεγάλη εγκυκλοπαιδική τους μόρφωση, την ερευνητική διάθεση

και την έντονη τάση αμφισβήτησης καθιερωμένων ιδεών και αξιών.

Γενικά, δεν ήταν Αθηναίοι –εκτός από δύο, τον Αντιφώντα και τον Κριτία–, αλλά προέρχονταν από διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου· ήρθαν όμως στην Αθήνα και ορισμένοι έζησαν σε αυτή την πόλη για μεγάλο διάστημα. Το όνομά τους μαρτυρεί ότι ήταν επαγγελματίες της νόησης. Τον 5ο π.Χ. αιώνα η λέξη¹ σήμαινε τον επαγγελματία

1. Σοφιστής (σοφίζω = εκπαιδεύω, διδάσκω < σοφία) είναι αυτός που κατείχε σε βάθος το έργο του ή την τέχνη του (εμπειρογνώμων). Η αρνητική σημασία της λέξης οφείλεται στον Πλάτωνα.

παιδαγωγό που δίδασκε με χρηματική αμοιβή τους νέους.

Σκοπός της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η γενική μόρφωση των νέων. Πρώτιστο μέλημα η διδασκαλία της ρητορικής, της τέχνης δηλαδή της ομιλίας, η οποία ενδιέφερε αυτούς που ήθελαν να διακριθούν στην πολιτική. Τα μαθήματα των σοφιστών είχαν τη μορφή συζητήσεων οργανωμένων κατά κύκλους (αντί 50 δραχμών), αλλά συχνά ήταν και δημόσια μαθήματα (διαλέξεις ή επιδείξεις), όπου ο καθένας μπορούσε να παρευρεθεί, με εισιτήριο μία δραχμή.

Ως μέθοδο διδασκαλίας οι σοφιστές εφαρμόζαν την εμπειρική παρατήρηση και την άσκηση κάθε είδους κριτικής, χρησιμοποιώντας κυρίως το συνεχή λόγο –όχι το διάλογο–

και εναλλακτικά τη μορφή του μύθου ή της θεωρητικής πραγματείας, του λόγου. Μαθητές ήταν συνήθως τα νεότερα μέλη πλούσιων οικογενειών, που αποτελούσαν ένα είδος αριστοκρατίας, η οποία δεν ήταν αρεστή στους παλαιότερους και συντηρητικότερους συγγενείς τους. Η παρακολούθηση της διδασκαλίας είχε γίνει πολύ του συρμού, ήταν συναρπαστική αλλά και δαπανηρή.

Οι σοφιστές στάθηκαν πνεύματα κριτικά και έδειξαν ότι η αλήθεια δεν είναι μονόδρομος, με απόψεις τολμηρές και προβληματισμούς σε θέματα επίκαιρα, όπως της φύσης και του νόμου, του δικαίου και του αδίκου, της ομόνοιας κτλ. Ως πρωτοπόροι στοχαστές πέτυχαν τη στροφή του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και τα προβλήματά του, θεμελιώνοντας

τη συστηματική εκπαίδευση των νέων και την επιστήμη της αγωγής.

Με τη μεθοδικότητά τους κατέκτησαν μια κορυφαία αλλά συχνά παρεξηγημένη θέση στην ελληνική σκέψη, γιατί ακριβώς η σοφιστική κίνηση αντιπροσώπευε ένα πνευματικό κλίμα εντελώς διαφορετικό από εκείνο που υπήρχε. Γι' αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής και άδικης πολεμικής από πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους – όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτων – που έφτασε ενίοτε έως το διασυρμό τους. Έτσι, κατηγορήθηκαν, επειδή, σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, δίδασκαν έναντι αμοιβής, επιζητούσαν την προσωπική επιτυχία και διαστρέβλωναν την πραγματικότητα, «τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν» (= τον άδικο λόγο τον έκαναν να φαίνεται

δίκαιος, Πλάτ. Ἀπολ. Σωκρ., 18b, Ἄριστ. Ῥητορ. 1402α 2-3).

Εἶναι, ὅμως, αναμφίβολο ὅτι οἱ σοφιστές ἀσκήσαν ἐπίδραση στη ζωὴ καὶ τη σκέψη μεγάλων δημιουργῶν (Ευριπίδη, Θουκυδίδη, Ἰσοκράτη κ.ά.). Στη σοφιστικὴ κίνηση, ἐπειδὴ ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μετὰ το διαφωτισμὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, δίνεται ὁ χαρακτηρισμὸς διαφωτισμὸς¹ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Στη ρωμαϊκὴ περίοδο (2ος καὶ 3ος αἰ. μ.Χ.), ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία ἀναβιώνει μ' ἓνα κίνημα ποῦ ὀνομάζεται «δεύτερη σοφιστικὴ».

1. Πρῶτος ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος W. Windelband χαρακτήρισε τοὺς σοφιστές «διαφωτιστές», χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι φώτισαν μιὰ ἐποχὴ σκότους.

Οι σπουδαιότεροι σοφιστές ήταν οι:

Πρωταγόρας (480–411 π.Χ. περ.), από τα Άβδηρα της Θράκης. Ήταν ο πρώτος σοφιστής που ήρθε στην Αθήνα· για τη μεγάλη απήχηση της διδασκαλίας του μαρτυρούν οι διάλογοι του Πλάτωνα, Πρωταγόρας και Μένων. Είχε προσωπικές σχέσεις με τον Ευριπίδη και τον Περικλή και ασχολήθηκε με τη σύνταξη της νομοθεσίας της αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.) στην Κάτω Ιταλία. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και διώχθηκε· φεύγοντας για τη Σικελία πνίγηκε σε ναυάγιο. Έργα του: Περί θεῶν, Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες (= ανασκευές), Ἀντιλογία. Ο Πρωταγόρας αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε γνώσης σχετικά με τους θεούς (αγνωστικισμός) και διατυπώνει την

άποψή του στην αρχή του έργου του Περί θεῶν: «Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι είναι αόρατοι και η συντομία της ανθρώπινης ζωής». Από το έργο του δεν έχει διασωθεί τίποτε. Θεωρείται επίσης ο θεμελιωτής της Γραμματικής, γιατί ονόμασε τα τρία γένη, χαρακτήρισε τους χρόνους των ρημάτων, διέκρινε τα είδη των προτάσεων.

«Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν».

(Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, για κείνα που υπάρχουν ότι υπάρχουν, για κείνα που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν, δηλαδή η αλήθεια του κάθε πράγματος εξαρτάται από το πώς ο καθένας την αντιλαμβάνεται.)

Η φράση αυτή του Πρωταγόρα, με την οποία άρχιζε το έργο του Άληθεια ἢ Καταβάλλοντες, είναι χαρακτηριστική. Δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, όλα είναι σχετικά, και κάθε γνώση αποτελεί υποκειμενική δοξασία· κριτής είναι ο άνθρωπος.

Γοργίας (περίπου 480 – 375 π.Χ.), από τους Λεοντίνους της Σικελίας, ο μακροβιότερος όλων (οι αναφορές στην ηλικία του ποικίλλουν: από 105 έως 109 χρόνια). Ήρθε στην Αθήνα (427 π.Χ.) ως πρεσβευτής της πατρίδας του και κατέπληξε τους Αθηναίους με την ευγλωττία του. Θεωρείται ο διδάσκαλος της ρητορικής, «πειθοῦς δημιουργός»· πιθανόν να επηρεάστηκε από τον Κόρακα και τον Τισία, τους εισηγητές της ρητορικής στη Σικελία. Είναι ο επινοητής των περίφημων ρητορικών σχημάτων που ονομάστηκαν γοργίεια (αντιθέσεις, μεταφορές, χρήση ποιητικών λέξεων, ανάπτυξη της φράσης κ.ά.) και προσδίδουν ιδιαίτερη λάμψη στο ύφος. Έργα του που σώζονται:

Ἑλένης ἐγκώμιον, ὅπου υμνεῖ την
ισχύ του λόγου, Ἵπὲρ Παλαμήδους
ἀπολογία, Ἐπιτάφιος.

«Οὐδέν ἐστιν, εἰ δ' ἐστίν, οὐ νοη-
τόν· εἰ δὲ νοητόν, ἀλλ' οὐ γνωστόν·
εἰ δὲ καὶ γνωστόν, ἀλλ' οὐ δηλωτόν
ἄλλοις» (Περὶ τοῦ μὴ ὄντος).

(Τίποτε δεν υπάρχει, μα και αν
υπήρχε, ουδείς θα το γνώριζε,
αλλά και αν το γνώριζε, δε θα
μπορούσε να το κάνει γνωστό
στους άλλους.)

Ο Γοργίας προσπαθεί με σειρά
συλλογισμών και με εμφανή την
ελεατική επίδραση να απαντήσει
στο γνωσιολογικό πρόβλημα ὅτι
«ουδέν υπάρχει».

Πρόδικος (460 – 400 π.Χ. περ.)
από την Κέα. Ασχολήθηκε με την
ηθική και τη γραμματική. Στο έργο
του Ὄραι (ή Ἐποχαί) υπάρχει ο αλ-
ληγορικός μύθος του Ηρακλή για
την Αρετή και την Κακία, που μας
είναι καλύτερα γνωστός από τον
Ξενοφώντα (Ἀπομνημονεύματα, II, 1,
21-34).

**Ἰππίας από την Ἡλιδα, σύγχρο-
νος του Πρόδικου, πολυμαθής και
πολυγράφος. Με το όνομά του επι-
γράφονται δύο πλατωνικοί διάλο-
γοι.**

Σύγχρονος των σοφιστών υπήρξε ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης, που εγκαινίασε μια νέα εποχή για την ελληνική διάνοηση. Επηρέασε το στοχασμό ολόκληρου του 4ου αι. π.Χ. και άνοιξε το δρόμο στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, η σκέψη των οποίων κυριάρχησε όχι μόνο στον αρχαίο κόσμο, αλλά και στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία του πνεύματος.

Οι μεγάλοι φιλόσοφοι

1. Σωκράτης (470/469–399 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Σωκράτης, γιος του ανδριαντοποιού Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, γεννήθηκε στο δήμο Αλωπεκής της Αθήνας. Έλαβε τη συνήθη μόρφωση της εποχής του και, για κάποιο διάστημα, άσκησε το επάγγελμα του πατέρα του.

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του συμπίπτουν με τη μεγάλη πνευματική κίνηση στην Αθήνα. Ήταν λοιπόν φυσικό να δεχτεί επιδράσεις που καθόρισαν τη μετέπειτα ζωή του. Οι απόψεις του Αναξαγόρα, του Παρμενίδη, του Δημόκριτου κ.ά. θα προσελκύσουν το ενδιαφέρον του και θα επηρεάσουν τη σκέψη του.

Δεν άφησε συγγραφικό έργο, γιατί θεωρούσε πιο σημαντικά το διάλογο και την προσωπική επαφή. Η διδασκαλία του, όμως, μας είναι γνωστή από τα έργα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, που ήταν μαθητές του.

Έζησε όλη του τη ζωή στην Αθήνα και η αφοσίωσή του στους νόμους και στο δίκαιο της πόλης ήταν μεγάλη. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να ασκήσει κριτική σε πολλά, κατά την κρίση του, «κακώς κείμενα» της εποχής του. Έτσι, για παράδειγμα, επέκρινε τον ορισμό των αρχόντων με κλήρο και διαφώνησε με τη θανατική καταδίκη των στρατηγών οι οποίοι, μετά τη ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.), δεν μπόρεσαν να περισυλλέξουν τους ναυαγούς εξαιτίας της θαλασσοταραχής.

Διαφώνησε, επίσης, πολλές φορές με το καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων και αντιστάθηκε σε αποφάσεις και επιλογές τους. Γενικά, οι απόψεις του Σωκράτη συχνά ήταν αντίθετες στα καθιερωμένα και εύλογα προκαλούσαν ανησυχία και αντιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτών των αντιδράσεων εντάσσεται μάλλον η κατηγορία που διατύπωσαν εναντίον του οι κατήγοροί του Μέλητος, Άνυτος και Λύκων. Σύμφωνα με αυτήν ο Σωκράτης δεν αναγνώριζε τους θεούς της πόλης (ήταν ασεβής) και διέφθειρε τους νέους. Το δικαστήριο της Ηλιαίας τον έκρινε ένοχο με ψήφους 281 επί συνόλου 501 και τον καταδίκασε σε θάνατο με 300 ψήφους. Με χαρακτηριστική γαλήνη και αταραξία ο φιλόσοφος ήπια το κώνειο, σφραγίζοντας έτσι τη ζωή και τη διδασκαλία του.

Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

«ἀδικεῖ Σωκράτης οὐς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων».

(Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα I, 1.1. Πρβλ. Πλάτ. Ἀπολογία, 94b)

Αδικεῖ ο Σωκράτης, επειδὴ δεν πιστεύει εἰς τοὺς θεοὺς που πιστεύουν ὅλοι οἱ πολῖται, ἀλλὰ προσπαθεῖ να εἰσαγάγει ἄλλας νέας δευτερευούσας θεότητας (δαιμόνια)· ἀδικεῖ δε προς τούτοις διότι διαφθείρει τα ἤθη των νέων.

(Μτφρ. Κ. Βάρναλης)

β) Η διδασκαλία του Σωκράτη

Σε αντίθεση με παλαιότερους φιλοσόφους, το πρόβλημα που απασχολεί το Σωκράτη δεν είναι ο κόσμος και η φύση, αλλά ο Άνθρωπος. Η στροφή αυτή προς την ανθρώπινη ύπαρξη είναι κοινή στο Σωκράτη και στους σοφιστές, αλλά μεταξύ τους υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές. Ο Σωκράτης δε δίδαξε ρητορική ούτε παρέδιδε μαθήματα με αμοιβή ούτε ταξίδευε στις ελληνικές πόλεις. Δεν είχε ανοίξει σχολή, αλλά σύχναζε στα γυμναστήρια και στην Αγορά, όπου συναντούσε τους νέους και συζητούσε μαζί τους.

Στον υποκειμενισμό και τη σχετικότητα των σοφιστών ο φιλόσοφος αντέταξε τις ηθικές αξίες. Αφετηρία της φιλοσοφικής του έρευνας ήταν

το «γνῶθι σαυτόν», δηλαδή το να γνωρίζει κανείς πρώτα τον εαυτό του. Προτεραιότητα επίσης αποτελεί η αναζήτηση της ηθικής και η εφαρμογή της στη ζωή, για να επιτελείται πάντοτε το καλό.

Η επιτέλεση όμως του καλού προϋποθέτει αρετή, και γι' αυτό η γνώση της αρετής πρέπει να αποτελεί σκοπό της ζωής κάθε ανθρώπου. Όταν ο άνθρωπος πράττει το κακό, το πράττει εξαιτίας της άγνοιας της αρετής. Κανένας δεν αδικεί με τη θέλησή του («ούδεις ἐκὼν κακός»). Ο ίδιος άλλωστε υποστήριξε ότι το δαιμόνιο (= θεία παρέμβαση), η εσωτερική προειδοποιητική φωνή, τον προστάτευε από κάθε παρέκκλιση από τον ορθό δρόμο. Θεωρούσε ότι η γνώμη των πολλών δεν έχει σημασία, αλλά, αντίθετα,

σημασία έχει η γνώμη των ἐπαϊόντων (= ειδικών). Πίστευε ότι το άτομο μπορεί να οδηγηθεί στην ευδαιμονία μόνο με την ηθική τελείωση. Για να επιτύχει όμως αυτό, πρέπει να στρέψει την προσοχή του προς την ψυχή και το νου και να αποκτήσει έτσι αυτοσυνειδησία.

Ο Σωκράτης αναζητούσε την ουσία των πραγμάτων (τί ἐστίν) και προσπαθούσε να καθορίσει με σαφήνεια τις ηθικές έννοιες (αρετή, δικαιοσύνη, σωφροσύνη κ.ά.). Σκοπός του ήταν η εύρεση της αλήθειας και μέσω αυτής η κατάκτηση της αρετής.

Για να οδηγηθεί στην εύρεση της αλήθειας, χρησιμοποιούσε τη διαλεκτική μέθοδο. Παρουσίαζε τον εαυτό του να αγνοεί, να αμφιβάλλει («ἐν οἴδᾳ ὅτι οὐδὲν οἴδᾳ»), για να προ-

καλεί το διάλογο και την ανταλλαγή απόψεων. Με συνεχείς ερωτήσεις προς το συνομιλητή του τον έφερνε σε αδιέξοδο και τον εξανάγκαζε να παραδεχθεί ότι δεν κατείχε τη γνώση των πραγμάτων που πίστευε ότι γνώριζε. Από τη συζήτηση φαινόταν ξεκάθαρα η υπεροχή του Σωκράτη έναντι του συνομιλητή του, αλλά η υπεροχή αυτή σε καμιά περίπτωση δεν είχε στοιχεία υπεροψίας. Άλλωστε, η συνειδητοποίηση της άγνοιάς του από τον ίδιο ήταν ο λόγος για τον οποίο το μαντείο των Δελφών τον χαρακτήρισε ως «τὸν σοφώτατον τῶν Ἑλλήνων». Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε σωκρατική ειρωνεία και η μέθοδος μαιευτική, από τη μαία μητέρα του Φαιναρέτη, που ἔφαινε (= φανέρωνε) την αρετή. Με τη διδασκαλία του ο Σωκράτης

υπήρξε ο εισηγητής της επαγωγικής μεθόδου, που προχωρεί από τα ειδικά στα γενικά, από τα επιμέρους στο όλον (αντίθ: απαγωγική).

Σωκρατικές Σχολές

Από τους μαθητές του Σωκράτη, εκτός από τον Πλάτωνα, πολλοί ίδρυσαν σχολές σωκρατικές, όπως ο Ευκλείδης από τα Μέγαρα (450–380 π.Χ.) τη Μεγαρική Σχολή, ο Φαίδων από την Ήλιδα (5ος/4ος αι. π.Χ.) την Ηλειακή, ο Αρίστιππος (435–355 π.Χ.) από την Κυρήνη την Κυρηναϊκή, η οποία θεωρούσε την ηδονή ως ύψιστο σκοπό του ανθρώπου.

Ο Αθηναίος Αντισθένης (455–360

π.Χ.) έγινε ιδρυτής της Κυνικής¹ Σχολής, αυστηρότερος στην ερμηνεία της ηθικής διδασκαλίας του δασκάλου του και εισηγητής της απάθειας. Υπέρτατο αγαθό θεωρούσε την απελευθέρωση από τις ανάγκες. Μαθητής του ήταν ο Διογένης (400–325 π.Χ.), από τη Σινώπη του Πόντου, διάσημος για την άρνησή του σε κάθε άνεση και συμβατικότητα (έμενε μέσα σ' ένα πιθάρι) καθώς

1. Ονομάστηκε έτσι από το Γυμνάσιο Κυνόσαργες (σημερινή συνοικία Κυνοσάργους < κυνὸς ἄργουῖ = λευκού), έξω από τα τείχη της πόλης, για την άσκηση των νόθων Αθηναίων· εκεί υπήρχε ιερό του Ηρακλή, που ήταν και αυτός νόθος. Κυνικός = ωμά ειλικρινής και αναίσχυντος.

και για την αποστροφή του προς τις ηδονές. Γνωστό είναι το ανέκδοτο της συνάντησής του με το Μ. Αλέξανδρο στην Κόρινθο. Ο Διογένης, μέσα από το πιθάρι, είπε στον Αλέξανδρο να παραμερίσει λίγο από την είσοδο, γιατί του κρύβει τον ήλιο!

2. Πλάτων (427 – 347 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Γιος του Αρίστωνα και της Περικτιόνης, είχε ρίζες που έφταναν έως τον Κόδρο και το Σόλωνα. Απέκτησε ευρεία μόρφωση και φιλοδοξούσε να ασχοληθεί με την πολιτική. Η σταδιοδρομία όμως των θείων του, Χαρμίδα

και Κριτία (δύο από τους Τριάκοντα τυράννους), τον απογοήτευσε και τον έκανε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του.

Σε ηλικία είκοσι ετών συνάντησε το Σωκράτη· εγκατέλειψε την ποίηση, υπήρξε μαθητής του για εννιά χρόνια και η διδασκαλία του διαμόρφωσε τη φιλοσοφική του σκέψη. Μετά τη θανατική εκτέλεση του Σωκράτη (399 π.Χ.), που σημάδεψε τη ζωή του, εγκατέλειψε την Αθήνα και έμεινε αρχικά στα Μέγαρα. Το επόμενο διάστημα ταξίδεψε στην Αίγυπτο και την Κυρήνη, όπου συνδέθηκε με πολλούς σοφούς. Έκανε επίσης τρία ταξίδια στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία (στο διάστημα 388–361 π.Χ.)· εκεί γνώρισε τη φιλοσοφία των πυθαγορείων, τον Αρχύτα από τον Τάραντα, μυήθηκε στον ορφισμό και ανέπτυξε φιλία με

τους τυράννους των Συρακουσών Διονύσιο Α΄, Διονύσιο Β΄ και με το Δίωνα, θείο του Διονυσίου Β΄. Ωστόσο, δεν πέτυχε στα σχέδιά του να κάνει τους τυράννους φιλοσόφους – βασιλείς και στο πρώτο του ταξίδι κινδύνευσε να πωληθεί ως δούλος.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα άνοιξε σχολή (387 π.Χ.), την Ακαδημία¹,

1. Ονομάστηκε «Ακαδημία» από τον τόπο της ίδρυσής της (Ἄκαδημεια), αρχικά Ἐκαδήμεια [ἐκὰς = (μακριὰ) + δῆμος], δῆμος ἔξω από την πόλη στο δρόμο προς την Ελευσίνα· μάλλον από έναν προελληνικό ἥρωα, τον Ἀκάδημο ή Ἐκάδημο. Η σχολή λειτούργησε μέχρι το 529 μ.Χ., οπότε έκλεισε με διάταγμα του Ιουστινιανού.

στην οποία δίδαξε για μεγάλο χρονικό διάστημα· τον διαδέχθηκε ο ανιψιός του Σπεύσιππος (407–339 π.Χ.).

β) Το πλατωνικό έργο

Από το έργο του φιλοσόφου σώθηκαν 35 διάλογοι και 13 επιστολές. Σήμερα, θεωρούνται γνήσια έργα του 26 διάλογοι, η Άπολογία Σωκράτους και η Έβδομη έπιστολή, που αποτελεί την πνευματική και πολιτική αυτοβιογραφία του Πλάτωνα.

Η χρονολόγηση των έργων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Στους πρώτους διαλόγους τίθενται ερωτήματα και ακολουθεί σχετική συζήτηση. Ακολουθούν τα μεγάλα έργα (Φαίδων, Συμπόσιον, Φαῖδρος, Πολιτεία), όπου εμπεριέχονται

οι απόψεις του Πλάτωνα για σημαντικά θεμελιακά ζητήματα.

Τέλος, έχουμε τα έργα στα οποία η πλατωνική σκέψη προσεγγίζει πιο ειδικά προβλήματα, κοσμολογικά και πολιτειακά.

Διάλογος

Ο Πλάτων έδωσε στο έργο του διαλογική μορφή εκτός από την Απολογία και τις Επιστολές. Αυτό οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι και ο δάσκαλός του Σωκράτης δίδασκε διαλογικά και ο ίδιος πίστευε ότι η διάνοια είναι διάλογος της ψυχής με τον εαυτό της. Οι διάλογοι, εκτός από τους Νόμους, έχουν κύριο συνομιλητή το Σωκράτη και τιτλοφορούνται από το όνομα κάποιου από τα πρόσωπα που διαλέγονται μαζί

του. Το Συμπόσιον, η Πολιτεία και οι Νόμοι έχουν τίτλο σχετικό με το περιεχόμενό τους. Στον πρόλογο κάθε διαλόγου γνωρίζουμε τον τόπο, τα πρόσωπα και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες διεξάγεται η συζήτηση. Βασικά στοιχεία της συζήτησης είναι οι ερωταποκρίσεις, δηλαδή η διαλεκτική που εφαρμόζει ο Σωκράτης. Το συμπέρασμα διατυπώνεται με πολλές μορφές. Μερικές φορές η συζήτηση τελειώνει με έναν ορισμό κοινά αποδεκτό από τους συνομιλητές, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η συζήτηση δεν καταλήγει πουθενά και η λύση του προβλήματος αναβάλλεται. Άλλοτε, πάλι, το συμπέρασμα διατυπώνεται με μύθο. Γενικά, οι διάλογοι περιέχουν χαριτωμένες, ζωηρές και παιγνιώδεις σκηνές, και αποτελούν ένα φιλοσοφικό παιχνίδι

(παιδιά, ή), γιατί ο Πλάτων πίστευε ότι το παιχνίδι έχει παιδευτική σημασία και όλα τα μαθήματα θα έπρεπε να γίνονται με μορφή παιχνιδιού.

Ο μύθος

Οι μύθοι είναι διάσπαρτοι στους μεγάλους διαλόγους του Πλάτωνα και αποκαλύπτουν τέλεια τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποίησε το είδος αυτό της φιλοσοφικής διδαχής. Ο μύθος έχει αυτάρκεια και είναι μοναδικός· αποτελεί συστατικό μέρος του διαλόγου και παρεμβάλλεται, στην κατάλληλη στιγμή, για την αναζήτηση της αλήθειας. Ο μύθος αποτελεί ένα λόγο εικαστικό (= εικονιστικό) της αλήθειας, γιατί μιλάει με εικόνες και σύμβολα. Λόγος και μύθος εκφράζουν τη δυναμικότητα του

πλατωνικού έργου και γίνονται οι δύο πόλοι του διαλόγου. Ο Πλάτων με το μύθο προσπαθεί να εκφράσει την εμπειρία που δεν αποδεικνύεται λογικά. Ο έρωτας, η ελευθερία, ο θάνατος, η κρίση της ψυχής, η αμοιβή και η τιμωρία της κ.ά. είναι θέματα του φιλοσοφικού μύθου. Έξοχοι πλατωνικοί μύθοι είναι: το δακτυλίδι του Γύγη για τη δικαιοσύνη, ο μύθος της Διοτίμας για τον έρωτα, του Προμηθέα και του Επιμηθέα για τη γένεση του κόσμου, η αλληγορία του σπηλαίου για την παιδεία, ο μύθος των τζιτζικιών για τη μουσική, ο μύθος της ψυχής κ.ά. Όλοι οι μύθοι προβάλλονται επιβλητικά, με την τέχνη της δραματικής αναπαράστασης, με μορφές ποιητικές.

Γλώσσα – Ύφος

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Πλάτων είναι η καθαρή αττική διάλεκτος, με ποιητικές επιδράσεις. Οι φράσεις του άλλοτε είναι σύντομες και άλλοτε εκτεταμένες, ενώ μερικές φορές δεν αποφεύγει τις συντακτικές ανακολουθίες μιμούμενος το ύφος του προφορικού λόγου. Πολλά σημεία των διαλόγων είναι απλά, με κοινές λέξεις και παροιμίες· άλλα πάλι είναι πιο σύνθετα, με περιγραφές και εκτενείς στοχασμούς. Ως προς την πυκνότητα του ύφους, μπορεί να συγκριθεί με το Θουκυδίδη.

Διαίρεση του έργου του

Περίοδος νεότητας

Άπολογία Σωκράτους

Ο Σωκράτης εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο προτίθεται να απολογηθεί, αποκρούει τις κατηγορίες που έχουν διατυπωθεί σε βάρος του για αθεΐα και διαφθορά και αναφέρεται στη ζωή και τη δράση του. Στη συνέχεια, κάνει τις αντιπροτάσεις του για την ποινή που πρέπει να του επιβληθεί και τέλος απευθύνεται προς τους δικαστές που τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά και σε αυτούς που τον αθώωσαν.

Κρίτων (ἢ περὶ τοῦ πρακτέου·¹ ἠθικὸς = αναφερόμενος στην ηθική)

Ο Κρίτων, μαθητῆς του Σωκράτη, τον επισκέπτεται νύκτα στη φυλακή, για να τον πείσει να δραπέτεύσει και να σωθεί. Ο φιλόσοφος αρνείται να παραβεί τους νόμους, διδάσκοντας με τη στάση του ότι κάθε πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πατρίδας του, ακόμη και στην περίπτωση που αυτή τον αδικεί. Με τη στάση του αυτή ο Σωκράτης απέδειξε τη συνέπεια λόγων και έργων.

1. Οι υπότιτλοι δεν είναι του Πλάτωνα αλλά των γραμματικών. Ο πρώτος δείχνει το θέμα και ο δεύτερος χαρακτηρίζει το διάλογο.

Ίων (ἢ περὶ Ἰλιάδος· πειραστικὸς = δοκιμαστικὸς, με βάση την άγνοια του συνομιλητή)

Υπόθεσή του είναι η Ιλιάδα. Συζητούν ο Σωκράτης και ο Ίων, ραψωδός από την Έφεσο. Ο Σωκράτης διατυπώνει την άποψη να μη μένει κανείς στην εκμάθηση των επών, αλλά να εμβαθύνει και στη «διάνοια» του ποιητή. Η ποίηση είναι θέμα έμπνευσης, όχι λογικής επεξεργασίας.

Λάχης (ἢ περὶ ἀνδρείας· μαιευτικὸς = αυτός που εξάγει την ορθή απάντηση)

Οι στρατηγοί Λάχης και Νικίας συζητούν με το Σωκράτη για την ανδρεία, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί. Η συζήτηση δεν οδηγεί σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό.

Χαρμίδης (ἢ περὶ σωφροσύνης· πειραστικός)

Υπόθεσή του είναι η σωφροσύνη, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί, με τελευταίο εκείνον που συμπίπτει με το «γνῶθι σαυτόν».

Λῦσις (ἢ περὶ φιλίας· μαιευτικός)

Η συζήτηση γίνεται για το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή του ανθρώπου η φιλία, ως τελικός σκοπός των αισθημάτων μας.

Πρωταγόρας (ἢ σοφισταί· ἐνδεικτικός = αποδεικτικός)

Ο διάλογος γίνεται στην οικία του Καλλία, όπου φιλοξενούνται οι σοφιστές Πρωταγόρας, Ιππίας και Πρόδικος. Εκεί προσέρχονται και ο νεαρός Ιπποκράτης με το Σωκράτη. Αρχικά, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το «διδακτὸν» ή μη της

αρετής. Ο Πρωταγόρας αποφαίνεται ότι η αρετή είναι δυνατό να διδαχθεί, ενώ ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι όσοι επαγγέλλονται το διδάσκαλο της αρετής δεν είναι ικανοί γι' αυτό. Στη συνέχεια, συζητείται η σχέση δικαιοσύνης, οσιότητας, σωφροσύνης, σοφίας και ανδρείας. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι όλα αυτά διαφέρουν μεταξύ τους. Ο Σωκράτης, αντίθετα, υποστηρίζει ότι πρόκειται για όψεις της αυτής ενιαίας αρετής. Ο διάλογος τελειώνει με την εναλλαγή των θέσεων για το «διδακτόν» και την αποδοχή της άποψης ότι το θέμα της αρετής χρειάζεται πολλή έρευνα ακόμη.

Εὐθύφρων (ἢ περὶ τοῦ ὀσίου· πειραστικός)

Υπόθεση του διάλογου αποτελεί το περιεχόμενο του ὀσίου (= ευσεβούς). Για τη φύση της ευσέβειας συζητούν ο Σωκράτης με τον Ευθύφρονα, γνώστη της μαντικής.

Περίοδος ωριμότητας

Γοργίας (ἢ περὶ ῥητορικῆς· ἀνατρεπτικός = που αναιρεί τους λόγους των άλλων)

Το θέμα που συζητείται είναι η σύγκρουση της φιλοσοφικής ηθικής με τη ρητορική και νικήτρια αναδεικνύεται η πρώτη. Στο τέλος της συζήτησης γίνεται αποδεκτό ότι είναι προτιμότερο να αδικείται κανείς παρά να αδικεί, ότι η δίκαιη τιμωρία είναι καλύτερη από την

ατιμωρησία και ότι πρέπει να είναι κανείς και όχι να φαίνεται δίκαιος. Η ρητορική οφείλει να υπηρετεί το δίκαιο. Το άδικο δεν υπερισχύει του δικαίου. Το θέμα θα ξανασυζητηθεί στην Πολιτεία.

Εὐθύδημος (ἢ ἐριστικός· ἀνατρεπτικός)

Ο Σωκράτης διακωμωδεί τους σοφιστές, επειδή δεν ασχολούνται με την ανεύρεση της αλήθειας, αλλά προσπαθούν να αποσπάσουν τον έπαινο των ακροατών τους με σοφιστικές ερωτήσεις και εριστική δεξιότητα.

Ἰππίας ἐλάττων (ἢ περὶ τοῦ ψεύδους· ἀνατρεπτικός)

Θέμα της συζήτησης είναι η εξέταση του ψεύδους και η προσπάθεια

ορισμού του ωραίου, με αφορμή την αξιολόγηση της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.

Ἰππίας μείζων (ἢ περὶ τοῦ καλοῦ· ἀνατρεπτικός)

ἔχει θέμα τον ορισμό του ωραίου και την αναζήτηση της αλήθειας και της γνώσης, ως σκοπού της ύπαρξης του ανθρώπου.

Κρατύλος (ἢ περὶ ὀρθότητος ὀνομάτων· λογικός = αναφερόμενος στην ορθή κρίση)

Διατυπώνονται απόψεις για τη φιλοσοφία της γλώσσας (η γλώσσα είναι φυσικό δημιούργημα ή κοινωνικό – συμβατικό;) και την ορθή σημασία των ονομάτων.

Μένων (ἢ περὶ ἀρετῆς· πειραστικός)

Συζητείται αν η αρετή μπορεί να διδαχθεί ή να ασκηθεί ή αν δίνεται στους ανθρώπους από τη φύση. Το ίδιο θέμα του διδακτού της αρετής συζητείται και στον Πρωταγόρα. Στο Μένωνα αποδεικνύεται ότι η λογική ικανότητα υπάρχει φύσει στον καθένα. Οι απόψεις που διατυπώνονται κατευθύνουν στη διαμόρφωση της θεωρίας των Ιδεών. Επειδή η συζήτηση για τη φύση της αρετής οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, ο Σωκράτης κάνει λόγο για την ανάμνηση, την ικανότητα δηλαδή της ψυχής να ξαναθυμάται τα πράγματα που είδε στις περιπλανήσεις της στη γη και στον Κάτω κόσμο.

Μενέξενος (ἢ ἐπιτάφιος· ἠθικός)

Πρόκειται για ρητορικό λόγο. Ο Σωκράτης συναντά το φίλο και μαθητή του Μενέξενο, που έρχεται από το Βουλευτήριο, όπου έχει μεταβεί, για να πληροφορηθεί το όνομα του ρήτορα ο οποίος θα εκφώνουσε τον επιτάφιο λόγο για όσους έπεσαν στον πόλεμο. Διαφωνώντας με τη συνήθεια των ρητόρων να έχουν εκ των προτέρων έτοιμους τους λόγους, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι και ο ίδιος θα μπορούσε να εκφωνήσει επιτάφιο. Άλλωστε, αναφέρεται ότι είχε διδαχθεί τη ρητορική από την Ασπασία, σύζυγο του Περικλή καταγόμενη από τη Μίλητο, περίφημη για τη μόρφωσή της.

Έπειτα από παράκληση του Μενέξενου, ο Σωκράτης πείθεται να

απαγγείλει τον επιτάφιο της Ασπασίας, ο οποίος αναφέρεται στην ανδρεία των πεσόντων, στην πολιτεία των Αθηναίων και στα λαμπρά έργα της πόλης.

Συμπόσιον (ἢ περὶ ἔρωτος· ἠθικός)

Σε συμπόσιο που οργάνωσε ο τραγικός ποιητής Αγάθων εγκωμιάζεται ο θεός Έρωτας. Ο λόγος του Σωκράτη παραπέμπει στη συνομιλία του με τη μάντισσα Διοτίμα για τη φύση του Έρωτα, ουσιαστικά όμως απηχεί συνομιλία με την ψυχή του. Ο Αριστοφάνης, για να δείξει ότι ο έρωτας είναι έμφυτος σε όλους τους ανθρώπους, θα πλάσει μύθο, σύμφωνα με τον οποίο τα δύο φύλα αρχικά ήταν συνενωμένα και διαχωρίστηκαν από τον Απόλλωνα. Ο διάλογος κλείνει με τον

Αλκιβιάδη που πλέκει το εγκώμιο του Σωκράτη.

Φαίδων (ἢ περὶ ψυχῆς· ἠθικός)

Ο διάλογος συμπίπτει με την ημέρα της θανατικής εκτέλεσης του Σωκράτη. Ο δάσκαλος βρίσκεται στη φυλακή και συζητάει με τους φίλους του για την αθανασία της ψυχής. Στο τέλος του διαλόγου περιγράφονται οι τελευταίες συγκινητικές στιγμές του Σωκράτη.

Πολιτεία (ἢ περὶ τοῦ δικαίου· πολιτικός)

Αποτελείται από 10 βιβλία. Ορίζονται η έννοια, η προέλευση και ο σκοπός της δικαιοσύνης και γίνεται αναφορά στο σχηματισμό των κρατών. Η περί δικαίου θεωρία συσχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων.

Υποστηρίζεται ότι οι κυβερνήτες πρέπει να διαθέτουν σοφία, οι πολεμιστές ανδρεία, ενώ η σωφροσύνη πρέπει να υπάρχει σε όλους. Επισημαίνεται ότι η δικαιοσύνη απαιτεί από τον καθένα να ασχολείται με την εργασία του, χωρίς να παρεμποδίζει τους άλλους. Παρουσιάζονται οι αρχές της ιδανικής πολιτείας και εξαίρεται η σημασία και η θεμελιακή θέση της παιδείας (μύθος του σπηλαίου).

Η παιδεία θεωρείται η μόνη οδός για τη γνώση της αλήθειας, τη γνώση των Ιδεών και τη θέαση (= ενατένιση) του Αγαθού. Τέλος, γίνεται λόγος για τα πολιτεύματα [τιμοκρατία (= εξουσία ανάλογα με τον πλούτο), ολιγαρχία, δημοκρατία, τυραννίδα] και ο διάλογος κλείνει με το μύθο του θανάτου και της μεταθανάτιας κρίσης.

Σύμπλεγμα αγαλμάτων από το σπίτι
«του Έρωτα και της Ψυχής» 4ος
αιώνας μ.Χ. Ελεύθερη απόδοση

Γεροντική περίοδος

Θεαίτητος (ἡ περὶ ἐπιστήμης· πειραστικός)

Θέμα της συζήτησης είναι η επιστήμη (= γνώση) και τα είδη της. Το συμπέρασμα των συνομιλητών είναι ότι η γνώση, που απορρέει από τη λογική, διαχωρίζεται από τη γνώση που προκύπτει από την εμπειρία.

Παρμενίδης (ἡ περὶ ἰδεῶν· λογικός)

Ο Σωκράτης αμφισβητεί τις απόψεις του Ζήνωνα και εκθέτει τη θεωρία για την ύπαρξη των ἰδεῶν. Ο Παρμενίδης διατυπώνει αντιρρήσεις που οδηγούν το Σωκράτη σε αμηχανία. Ο Πλάτωνας παραδέχεται ότι μόνο με τη διαλεκτική μπορούν να προωθηθούν τα προβλήματα αυτά.

Σοφιστής (ἢ περὶ τοῦ ὄντος· λογικός)

Αναπτύσσεται η θεωρία του Εἶναι (= η σταθερή και αμετάβλητη πραγματικότητα σε αντιδιαστολή προς το γίνεσθαι –εξέλιξη– και το φαίνεσθαι), συζητείται η φύση του σοφιστή, η αντίθεσή του προς το φιλόσοφο, ενώ ασκείται κριτική των σοφιστικών θεωριών περὶ τοῦ ὄντος.

Φαῖδρος (ἢ περὶ καλοῦ· ἠθικός)

Ο Φαῖδρος και ο Σωκράτης, περνώντας ανυπόδητοι τον Ιλισό, κάθονται στην πυκνή σκιά ενός πλατανιού. Εκεί συζητούν για κάποιον ερωτικό λόγο του ρήτορα Λυσία. Ο Σωκράτης διατυπώνει επικριτικές απόψεις για το λόγο και ύστερα από παράκληση του Φαίδρου αναφέρεται στη ρητορική, στον έρωτα και στην ψυχή. Παραβάλλει το λογικό

μέρος της ψυχής (λογιστικόν) με ηνίοχο ο οποίος προχωρεί με άρμα (ξυνωρίς) που σέρνουν άλογα· το ένα είναι ήμερο (θυμοειδές), τιθασεύεται εύκολα και θέλει να φέρει το άρμα στον κόσμο των Ιδεών, ενώ το άλλο (ἐπιθυμητικόν) προσπαθεί να παρασύρει τον ηνίοχο και να φέρει το άρμα στα γήινα και στα κατώτερα πράγματα. Ο ηνίοχος, όμως, πρέπει να προσπαθήσει ώστε να μην υπερισχύσει το δεύτερο άλογο, γιατί τότε θα εξαθλιωθεί η ψυχή. Η περί ψυχής θεωρία σχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων στην Πολιτεία.

Πολιτικός (ἢ περὶ βασιλείας [= πολιτικής τέχνης]· λογικός)

Θέμα του διαλόγου είναι η φύση του πολιτικού άνδρα. Οι συνομιλητές παραδέχονται ότι ο «πολιτικός

ἄνῆρ» κατέχει τη γνώση και στο πρόσωπό του ολοκληρώνεται το πολιτικό ιδεώδες.

Φίληβος (ἤ περὶ ἡδονῆς· ἠθικός)

Κεντρικό θέμα του είναι η ηδονή, η ηθική φιλοσοφία και η ψυχολογία. Πραγματεύεται το θέμα της ηδονής και το ερώτημα αν η ηδονή ή η φρόνηση είναι το ύψιστο αγαθό.

Τίμαιος (ἤ περὶ φύσεως· φυσικός = αναφερόμενος στη φύση και την αρχική αιτία των πραγμάτων)

Πραγματεύεται θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της δημιουργίας του κόσμου (μύθος της Ατλαντίδας), συνοψίζοντας τις δοξασίες των προσωκρατικών.

Κριτίας (ἢ Ἀτλαντικός· ἠθικός)

Θέμα του είναι η Ατλαντίδα¹, που αντιτίθεται στην ιδανική αρχαία Αθήνα. Περιγράφεται η άνετη ζωή των κατοίκων της και η τιμωρία τους (καταποντισμός) από το Δία εξαιτίας της πλεονεξίας τους. Ο διάλογος δεν ολοκληρώθηκε.

Νόμοι (ἢ περὶ νομοθεσίας· πολιτικός)

Το έργο αποτελείται από 12 βιβλία και ένα επίμετρο («Ἐπινομίς») που πραγματεύεται την επιστήμη των αριθμών. Τα πρόσωπα του διαλόγου (απουσιάζει ο Σωκράτης) συζητούν για την ίδρυση μιας πόλης

1. Μυθική χώρα, όπου κατοικούσε ο Τιτάνας Ἄτλας, στα δυτικά των Ηρακλείων στηλών (Γιβραλτάρ).

στην οποία την εξουσία θα έχουν οι νόμοι. Κύρια θέματα των συνομιλητών είναι η επιλογή της τοποθεσίας, ο αριθμός των πολιτών, το εκπαιδευτικό σύστημα και το νομοθετικό πλαίσιο της πόλης. Στο έργο δε γίνεται αναφορά της θεωρίας των Ιδεών και τα πράγματα αντιμετωπίζονται με τρόπο περισσότερο θετικό και ρεαλιστικό.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΗΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΜΦΥΛΙΟΥ (Πλάτ. Πολιτεία Χ, 616)

Ο μύθος αποτελεί την απάντηση (621 cd) στη διήγηση για το «δακτύλιο του Γύγη».

Ο Ηρ σκοτώθηκε στον πόλεμο και τη στιγμή που επρόκειτο να ταφεί ξαναγύρισε στη ζωή και άρχισε να ιστορεί στους συντρόφους του όσα η ψυχή του, αφού βγήκε από το σώμα του, μπόρεσε να δει στον άλλο κόσμο.

«Έλεγε, λοιπόν, πως ήτανε μπροστά, όταν ένας ρωτήθηκε από κάποιον άλλον πού είναι ο Αρδιαίος ο μέγας, που ήτανε τύραννος σε κάποια πόλη της Παμφυλίας. [...] Την ίδια στιγμή άνδρες άγριοι, και

να τους ιδείς ολόπυροι, βρίσκονταν εκεί και άλλους τους έπιαναν και τους τραβούσαν· τον Αρδιαίο όμως και μερικούς άλλους, αφού τους έδεσαν τα πόδια, τα χέρια και το κεφάλι, αφού τους έριξαν καταγής και τους έγδαραν, άρχισαν να τους σέρνουν πλάι από το δρόμο έξω, και να τους ξεσχίζουν επάνω στ' ασπαλάθια, και σ' όλους, όσοι περνούσαν απ' εκεί, δήλωναν για ποιες αιτίες υποφέρουν τούτοι και πως τους πάνε να τους ρίξουν μέσα στον Τάρταρο».

(Μτφρ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος)

Ο Γιώργος Σεφέρης εμπνέεται το εξαίσιο ποίημα «'Επί Άσπαλάθων...» (πρώτη δημοσίευση 23/9/1971), το κύκνειο άσμα της ποιητικής του δημιουργίας, καταδικάζοντας τη δικτατορία.

γ) Οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας του

Η πλατωνική φιλοσοφία διαμορφώθηκε σταδιακά και η εξέλιξή της γνώρισε πολλές φάσεις. Τα προγενέστερα φιλοσοφικά ρεύματα (Ηράκλειτου, Σωκράτη, Πυθαγορείων και Ελεατών) συνέβαλαν σημαντικά στη δημιουργία της. Αρχικά, ακολούθησε τις σωκρατικές απόψεις για θέματα όπως η έννοια της ψυχής, της αρετής και της γνώσης. Η φιλοσοφία του συνδέθηκε στενά με τη φιλοσοφία των Πυθαγορείων, τα Μαθηματικά¹ και τη Γεωμετρία, που τον βοήθησαν στην προώθηση της σκέψης και της κοσμοθεωρίας του.

1. «Μηδεις άγεωμέτρητος είσίτω» υπήρχε ως προμετωπίδα στην Άκαδημία του Πλάτωνος.

Η θεωρία των Ιδεών

Κυρίαρχη θέση στη φιλοσοφία του Πλάτωνα κατέχει η θεωρία των Ιδεών. Σύμφωνα με αυτήν, παράλληλα με τον αισθητό κόσμο, υπάρχει ο πραγματικός κόσμος των Ιδεών (τῶν ὄντως ὄντων), που είναι προσιτός μόνο στο νου και όχι στις αισθήσεις. Ο αισθητός κόσμος μεταβάλλεται συνεχώς, φθείρεται και η δημιουργία του προσδιορίζεται χρονικά. Αντίθετα, ο κόσμος των Ιδεών είναι αιώνιος και αμετάβλητος. Ο αισθητός κόσμος, λόγω της μεταβολής και της φθοράς στις οποίες υπόκειται, δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της γνώσης, που πρέπει να είναι σταθερή και αιώνια.

Στην κορυφή των Ιδεών ο Πλάτων

τοποθετεί την ιδέα του αγαθού, το οποίο αποτελεί τον απώτατο σκοπό του κόσμου και συμπίπτει με την έννοια του θεού. Ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στις Ιδέες μόνο με τη λογική, που είναι απαλλαγμένη από τις αισθήσεις και αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην επιστήμη.

Στον υπερβατικό χώρο της ιδέας του αγαθού ή του θεού βρίσκεται και η έννοια της ψυχής, η οποία κατέχει επίσης κεντρική θέση στην πλατωνική φιλοσοφία. Ο άνθρωπος ζούσε κάποτε σαν άυλη ψυχή, αλλά κατέληξε στον υλικό κόσμο και απέκτησε σώμα, που είναι δεσμοτήριο της ψυχής· γι' αυτό πρέπει να αποδυθεί σε έναν αγώνα, προκειμένου να απαλλαγεί από την ύλη και με το θάνατό του να επανέλθει στον κόσμο των Ιδεών. Αν δεν το κατορθώσει, η

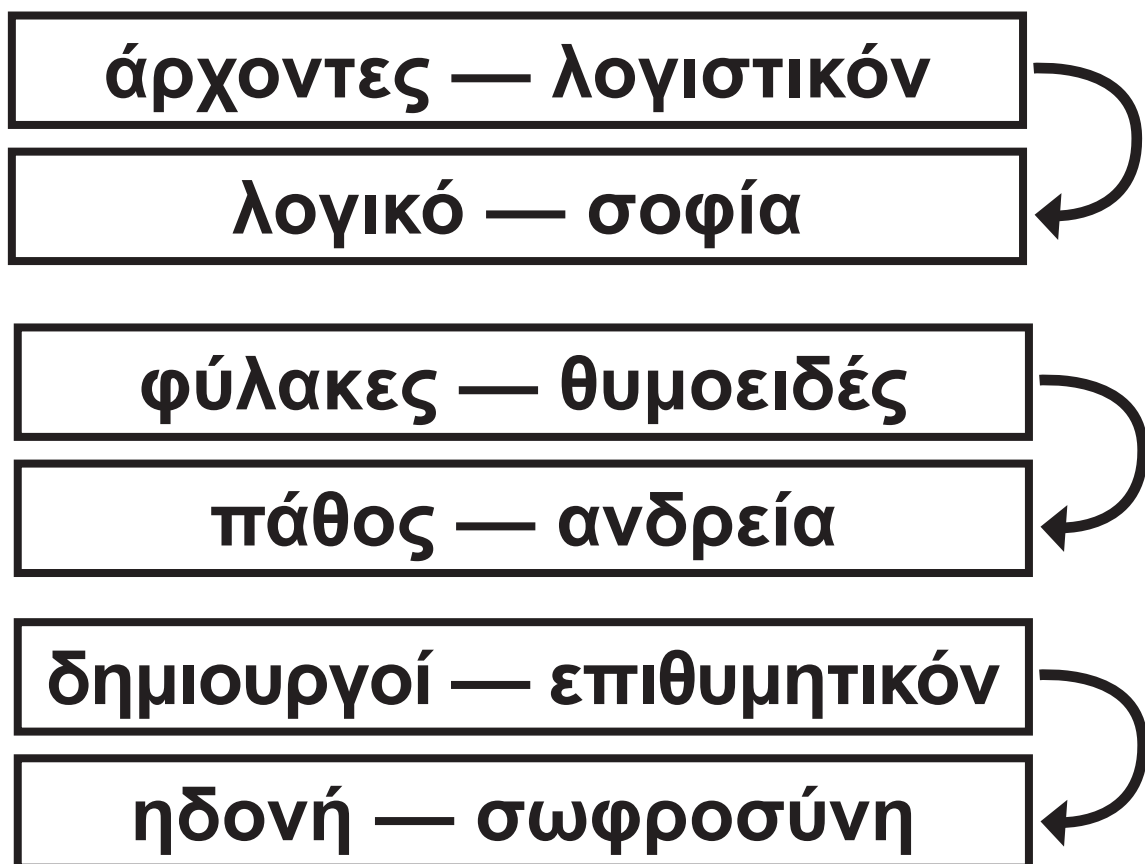
ψυχή του επανέρχεται στη ζωή και μετενσωματώνεται.

Ιδεώδης πολιτεία

Άμεση σχέση με την ανθρώπινη ζωή έχουν η πολιτική και η ηθική, που αποτελούν βασικά θέματα της διαλεκτικής του Πλάτωνα και πρέπει να συνυπάρχουν αρμονικά, προκειμένου να υπάρξει ιδεώδης πολιτεία. Η αρμονία όμως αυτή προϋποθέτει καταμερισμό έργων σε τρεις τάξεις: Στην τάξη των βιοτεχνών, των γεωργών και των εμπόρων ανατίθεται η φροντίδα για τα υλικά αγαθά. Στις τάξεις των φυλάκων και των αρχόντων ανατίθενται, αντίστοιχα, η φρούρηση και η κυβέρνηση, αφού αποκτήσουν την απαιτούμενη για τους σκοπούς αυτούς εκπαίδευση.

Για να αποφευχθούν οι κίνδυνοι που προέρχονται από το προσωπικό συμφέρον, ο Πλάτων προτείνει την κοινοκτημοσύνη των περιουσιών στις δύο ανώτερες κοινωνικές τάξεις.

Η διάκριση των τάξεων μπορεί να παραλληλιστεί με τα τρία μέρη της ψυχής που διακρίνει ο Πλάτων και έτσι διαμορφώνεται το σύστημα:

Τη δικαιοσύνη την κατατάσσει ως τέταρτη αρετή, η οποία βρίσκεται σε όλες τις άλλες και πάνω από όλες, γιατί μόνο με αυτήν εξασφαλίζεται η αρμονία του συνόλου.

Όσα υποστηρίζει ο Πλάτων για την ιδανική πολιτεία αποδεικνύουν ότι δεν ήταν μόνο μεταφυσικός αλλά και πολιτικός φιλόσοφος. Διαφωνούσε με τη δημοκρατία της εποχής του, με την κυριαρχία των πλουσίων και την αδικία που επικρατούσε σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οραματιζόταν την ιδανική πολιτεία, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ· αποτέλεσε όμως στόχο των φιλοσόφων που εμπνεύστηκαν από τις απόψεις του.

Επίδραση

Η φιλοσοφία του Πλάτωνα μελετήθηκε σε βάθος σε όλους τους αιώνες και δεν έπαψε να συγκινεί και να ενδιαφέρει, μέχρι σήμερα. Οι Πατέρες της Εκκλησίας τη χρησιμοποίησαν, για να συστηματοποιήσουν τη χριστιανική διδασκαλία. Στους χρόνους της Αναγέννησης άσκησε επίσης δημιουργική επιρροή. Στα νεότερα χρόνια, όλο και περισσότερο οι άνθρωποι επικαλούνται τον Πλάτωνα στην προσπάθειά τους να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που τους απασχολούν. Η πλατωνική φιλοσοφία εξακολουθεί να ασκεί, έως τις μέρες μας, γόνιμη επίδραση.

3. Αριστοτέλης (384–322 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Αριστοτέλης, γιος του γιατρού Νικόμαχου, γεννήθηκε στα Στάγ(ε)ιρα της Χαλκιδικής. Σε ηλικία 17 ετών ήρθε στην Αθήνα και εντάχθηκε στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου παρέμεινε είκοσι χρόνια, κατά τα οποία διακρίθηκε για τη φιλομάθεια και τη διαλεκτική του δεινότητα. Συζήτησε, μελέτησε, έγραψε και με την επίμονη εργασία του αναδείχθηκε σε μεγάλη πνευματική προσωπικότητα.

Μετά το θάνατο του Πλάτωνα, πήγε στην Άσσο της Τρωάδας και στη Μυτιλήνη, όπου συνέχισε τις φιλοσοφικές του μελέτες, χειραφετημένος πλέον σε μεγάλο βαθμό από τις βασικές θεωρίες του Πλάτωνα.

Το 342 π.Χ. πήγε στην Πέλλα, για να αναλάβει την εκπαίδευση του Αλέξανδρου¹, και ύστερα από τρία χρόνια επέστρεψε στην Αθήνα, όπου, το 335 π.Χ., ίδρυσε δική του σχολή, το «Λύκειον»². Η σχολή ονομάστηκε και «περιπατητική» ή «περίπατος», γιατί η διδασκαλία γινόταν καθώς οι μαθητές βάδιζαν κάτω από τις δενδροστοιχίες, κοντά στην όχθη του Ιλισσού ποταμού.

-
1. Ο Αλέξανδρος τιμώντας το δάσκαλό του έλεγε συχνά ότι στον πατέρα του χρωστούσε τη ζωή (ζῆν), ενώ στο δάσκαλό του την καλή ζωή (τὸ εὖ ζῆν).
 2. Η ονομασία προέρχεται από την περιοχή λατρείας του Λύκειου (= φωτεινού) Απόλλωνα, κοντά στο Λυκαβηττό.

Ως μέθοδο διδασκαλίας είχε το συνεχή λόγο, γιατί οι φυσικές και ιστορικές έρευνες του Αριστοτέλη δεν μπορούσαν να διδαχθούν διαλογικά.

Όταν πέθανε ο Αλέξανδρος, οι Αθηναίοι ανέλαβαν την ηγεμονία των Ελλήνων κατά των Μακεδόνων και οι μακεδονίζοντες περιέπεσαν σε δυσμένεια. Σ' αυτούς ανήκε και ο Αριστοτέλης, ο οποίος κατέφυγε στη Χαλκίδα, στο σπίτι της μητέρας του Φαιστίδας, όπου τον επόμενο χρόνο πέθανε. Στο Λύκειο τον διαδέχθηκε ο μαθητής του Θεόφραστος (372–286 π.Χ.), από την Ερεσό της Λέσβου, γνωστός κυρίως από τους Χαρακτήρες, ένα σατιρικό έργο, από 30 σκίτσα προσώπων, που δημιούργησε ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος.

β) Το έργο του Αριστοτέλη

Το αριστοτελικό έργο καλύπτει όλους τους τομείς του επιστητού. Η ζωολογία, η βοτανική, η βιολογία, η μηχανική, η λογική, η διαλεκτική, η ρητορική, η πολιτική, η ποιητική, η φυσική και η μεταφυσική αποτελούν αντικείμενο των μελετών του και της διδασκαλίας του.

Οι μελετητές του Αριστοτέλη διακρίνουν την επιστημονική και φιλοσοφική δράση του σε τρεις περιόδους: την πρώτη αθηναϊκή, την περίοδο της Άσσου–Λέσβου–Πέλλας και τη δεύτερη αθηναϊκή. Στην πρώτη περίοδο η σκέψη του είναι επηρεασμένη από τον Πλάτωνα, ενώ κατά τη δεύτερη και την τρίτη το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται σε επιστημονικές μελέτες.

Γλώσσα – Ύφος

Τα συγγράμματά του, σε αττική γλώσσα, χαρακτηρίζονται από αφθονία νέων όρων, τεχνικών και επιστημονικών, και από την ακρίβεια με την οποία χρησιμοποιεί τις λέξεις της κοινής γλώσσας. Δεν τον απασχολεί η λεπτότητα της αττικής διαλέκτου, αλλά χρησιμοποιεί με πολλή άνεση λέξεις της ομιλούμενης γλώσσας προαναγγέλλοντας έτσι την κοινή διάλεκτο. Οι εκφράσεις του είναι ζωηρές, με λίγες εικόνες και μεταφορές. Συχνά ο λόγος του, σε ύφος απλό, αλλά αυστηρά επιστημονικό (επιστημονική πραγματεία), παρουσιάζεται βραχύς και ελλειπτικός, με αποτέλεσμα η κατανόησή του να γίνεται ενίοτε δύσκολη.

Φιλοσοφικές απόψεις

Ο Αριστοτέλης υπήρξε κορυφαίος διδάσκαλος της επιστήμης και των θεωρητικών αναζητήσεων του ανθρώπου. Σύμφωνα με τις απόψεις του, η επιστήμη έχει σκοπό τη γνώση της ουσίας των πραγμάτων και η ουσία αυτή βρίσκεται στη γενική ιδέα του επιστητού. Δεν υπάρχει επιστήμη του ειδικού, αλλά μόνο επιστήμη του γενικού. Η ουσία των πραγμάτων δεν ανάγεται σε μια γενική αρχή. Στο θέμα αυτό διαφοροποιείται από τον Πλάτωνα, ο οποίος εξαρτούσε τα πάντα από την υπέρτατη ιδέα του αγαθού. Ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία του αισθητού κόσμου μέσω του νοητού, του κόσμου των Ιδεών.

Αντίθετα, ο Αριστοτέλης απορρίπτει τη θεωρία των Ιδεών και πιστεύει ότι δεν υπάρχει νοητός κόσμος διαφορετικός από τον αισθητό ούτε γνώση χωρίς την αίσθηση. Σώμα και ψυχή βρίσκονται στην ίδια σχέση, όπως η ύλη και η μορφή (εἶδος). Η μορφή είναι αναμειγμένη με την ύλη, ενώ η πλατωνική ιδέα ήταν χωρισμένη από αυτήν. Για τον Αριστοτέλη η γνώση ενός πράγματος προϋποθέτει τη διάκριση των στοιχείων από τα οποία προσδιορίζεται και που αποτελούν τα αίτιά του: α) την ύλη από την οποία γίνεται, β) τη μορφή (το είδος) που παίρνει η ύλη, γ) το κινούν, τη δύναμη δηλαδή που το διαμορφώνει, και δ) το σκοπό (τὸ τέλος) για τον οποίο πραγματοποιείται. Το πιο σημαντικό από τα τέσσερα είναι το αίτιο του σκοπού.

Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι το γεγονός είναι η βάση κάθε επιστήμης και γι' αυτό το αναζητεί σε όλες τις πηγές των πληροφοριών. Συλλέγει και μελετά κάθε είδους γεγονότα. Με αυτά θεμελιώνει τις θεωρίες του και επιδιώκει να εξηγήσει καθετί που υπάρχει.

Επίδραση

Ο Αριστοτέλης επηρέασε την παγκόσμια σκέψη όσο κανείς άλλος φιλόσοφος. Μελέτησε τις απόψεις των προγενέστερων φιλοσόφων, τις συστηματοποίησε και συγκρότησε τη φιλοσοφική επιστήμη. Το έργο του αποτελεί την κορυφαία φάση της ελληνικής φιλοσοφίας και συνέβαλε σημαντικά στην προαγωγή της επιστήμης και στη δημιουργία πολλών νέων κλάδων της.

Τομείς ενασχόλησης

Οι κυριότεροι επιστημονικοί κλάδοι με τους οποίους ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης ήταν:

Λογική

Αποφασιστική ήταν η συμβολή του στη γένεση της Λογικής. Η Λογική του ασχολείται με τη σκέψη του ανθρώπου στην καθημερινή του ζωή και διακρίνεται σε αναλυτική και διαλεκτική. Κεντρική θέση στη μέθοδο με την οποία διερευνά τα φιλοσοφικά και επιστημονικά προβλήματα κατέχουν η παρατήρηση και η επαγωγή, η απόδειξη, συλλογισμός.

Φυσική

Σημαντική είναι και η Φυσική του, η οποία έχει ως αντικείμενο τα όντα που υπάρχουν «φύσει», όσα δηλαδή έχουν μέσα τους κίνηση και στάση. Τέτοια είναι τα ζώα, τα φυτά, αλλά και η γη, το πυρ, ο αέρας και το νερό. Οι φυσικές μελέτες του Αριστοτέλη επηρέασαν τους μεγάλους εκπροσώπους της νεότερης φυσικής και φιλοσοφίας.

Βιολογία

Στον τομέα της βιολογίας η συμβολή του υπήρξε επίσης σπουδαία, αφού στα έργα του ερμηνεύεται η γένεση της ζωής με κύρια έννοια την εντελέχεια (έν - τέλος - ἔχειν = ολοκλήρωση, δηλαδή ό,τι έχει μέσα

του την τελείωση). Ο αριστοτελικός αυτός όρος σημαίνει τη μετάβαση της άμορφης ύλης από την περιοχή της δυνατότητας (έν δυνάμει) στην περιοχή της πραγματικότητας (έν ενεργεία), όπου εντάσσεται χάρη στη συγκεκριμένη μορφή που της δόθηκε, σύμφωνα με το σκοπό του δημιουργού της. Για τα έμβια όντα πρώτη εντελέχεια είναι η ψυχή, η οποία διαπλάθει και συντηρεί τον οργανισμό τους, δημιουργεί και κατευθύνει τις κινήσεις και τις αισθήσεις τους.

Ψυχολογία

Η ψυχολογία του, δηλαδή η επιστήμη που έχει αντικείμενο τη μελέτη της ψυχής, μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος των θεωριών που ανα-

πτύχθηκαν στους νεότερους χρό-
νους. Βασικές έννοιές της είναι τα
«πάθη», οι «δυνάμεις», οι «έξεις», η
«αίσθηση», ο «νους», η «επιθυμία»
και η «βούληση».

Ἠθική

Η ηθική του, που ασχολείται με
τους κανόνες των πράξεων του αν-
θρώπου, έχει ως κέντρο της το αγα-
θό, την αρετή και την ευδαιμονία.
Τρεις είναι οι κύριες αρετές σύμφω-
να με τις οποίες ο άνθρωπος ζει με
ευδαιμονία: η σοφία, η σύνεση και η
σωφροσύνη. Η αρχή του «ορθού μέ-
σου» είναι μια σωστή αναλογία ανά-
μεσα σε δύο άκρα, όπως, για πα-
ράδειγμα, το θάρρος ανάμεσα στην
ανανδρία και την αλόγιστη τόλμη.

Πολιτική

Οι απόψεις του για την πολιτική συμπυκνώνονται στο θέωρημα σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος είναι «ζῶον πολιτικόν», ένα ον δηλαδή που έχει έμφυτη τη διάθεση να ζει στην κοινότητα μιας πόλης. Η πολιτική κοινωνία δεν είναι κάτι τεχνητό, αλλά υπάρχει από τη φύση για να εξασφαλίζει το «κοινή συμφέρον» των πολιτών.

Τέχνη του λόγου

Εξετάζει προβλήματα αισθητικής και κριτικής αξιολόγησης των έργων τέχνης (τεχνοκριτική).

Διαίρεση του έργου του

Τα σημαντικότερα έργα του διακρίνονται στις ομάδες που ακολουθούν:

- I.** Διάλογοι, στους οποίους χρησιμοποιεί την πλατωνική μέθοδο για τη διατύπωση φιλοσοφικών θεμάτων. Από τους διαλόγους διασώθηκαν μόνο κάποια αποσπάσματα.
- II.** Έργα πολυμάθειας (Άθηναίων πολιτεία και Διδασκαλία, από τις οποίες διασώθηκαν ελάχιστες φράσεις).
- III.** Πραγματείες ή Διατριβές, στις οποίες προσεγγίζει, κατά τρόπο επιστημονικό, αρκετά από τα θέματα που σχετίζονται με τους διάφορους τομείς της

ζωής. Εδώ εντάσσονται όσα αναφέρονται στο θεωρητικό μέρος της επιστήμης (Φυσικά, Μετὰ τὰ Φυσικὰ ἢ Πρώτη Φιλοσοφία, Περὶ ψυχῆς κ.ά.).

IV. Ἔργα που αναφέρονται στην πρακτική εφαρμογή: Πολιτικά, Ἠθικά, Ὅργανον (δηλαδή εργαλείο για κάθε γνώση, από πέντε πραγματείες σχετικές με τη Λογική), Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι, Ῥητορική, Περὶ ποιητικῆς.

V. Ἐγραψε και ποιήματα, όπως τον παιάνα «Ὕμνος εἰς Ἑρμε(ί)αν», ὕμνο στην ηθική Αρετή.

Περιλήψεις των κυριότερων έργων του

Ἀθηναίων Πολιτεία

Το έργο διαιρείται σε δύο μέρη: Στο πρώτο εξιστορούνται οι πολιτικές μεταβολές της Αθήνας και διασώθηκε σχεδόν στο σύνολό του. Στο δεύτερο μέρος, από το οποίο έχουμε μόνο αποσπάσματα, αναφέρεται η ιστορία της Αθήνας. Η Ἀθηναίων Πολιτεία αποτελούσε μέρος συλλογής πολλών πραγματειών (Πολιτεῖαι πόλεων), στις οποίες ο Αριστοτέλης είχε μελετήσει τα πολιτεύματα 158 πόλεων, ελληνικών ή βαρβαρικών.

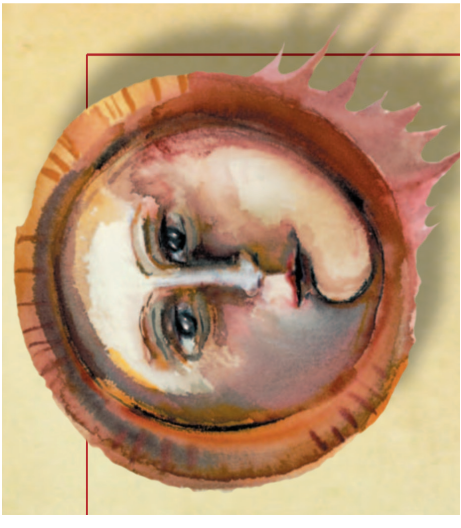
Διδασκαλῖαι

Πρόκειται για κατάλογο θεατρικών παραστάσεων με τους τίτλους των έργων, τα ονόματα των συγγραφέων, των χορηγών και των νικητών.

Δεν παρατίθενται απλώς τα στοιχεία αυτά, αλλά γίνεται αναφορά στην οργάνωση των αγώνων, στον ποιητή των «διδασκομένων» έργων και σε άλλα θέματα που σχετίζονται με την ιστορία του δράματος.

Φυσικά

Στο έργο διατυπώνονται οι αρχές και οι όροι με βάση τους οποίους γίνεται η αριστοτελική ερμηνεία της φύσης και αναπτύσσεται η θεωρία των τεσσάρων αιτιών κάθε πράγματος (ύλη, μορφή, κίνηση, σκοπός). Με τη θεωρία αυτή συνδέεται και η έντελέχεια, η δύναμη δηλαδή που δίνει μορφή στην ύλη και οδηγεί τα όντα στην πραγμάτωση του είδους τους και στην ολοκλήρωση της κατάστασής τους.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ «Εἰς Ἀρετῆν»

Ἄρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
θῆραμα κάλλιστον βίῳ,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλεροῦς ἀκάμαντας...

**Πολύμοχθη Αρετή μες στων θνητών το γένος
είσαι του βίου ο πιο μεγάλος στόχος,
για τη δική σου παρουσία, Παρθένα,
τιμή κι η μοίρα του θανάτου στην Ελλάδα
κι οι κόπτοι υποφερτοί, οι πιο σκληροί κι ακάμαντοι·
θροφήν αθανασίας χάρισες στο πνεύμα μας, ανώτερη
κι απ' τη λατρεία του χρυσού ή των γονέων
και του ύπνου ακόμη που απαλά μας νανουρίζει.
Αφού κι ο θεός Ηρακλής για σένα
κι οι δυο Διόσκουροι της Λήδας**

**πάρα πολλούς τελέσαν άθλους,
αντλώντας απ' τη δύναμή σου·
κι εσέ ποθώντας ο Αχιλλέας
κι ο Αίαντας διάβηκαν στον Άδη.
Για τη δική σου του Αταρνέα το θρέμμα
του ήλιου το φως αποξενώθηκε.
Μα μένει αείμνηστος στα έργα του
κι η Μούσα μου, της Μνημοσύνης
η κόρη, αθάνατον θα κάμει,
σεβόμενη τον Ξένιον Δία
και την πιστή Φιλία επιβραβεύοντας.**

(Μτφρ. Γ. Δάλλας)

Στον παιάνα αυτό, που έχει τίτλο «Ύμνος εις Ἑρμε(ί)αν», από τα ελάχιστα ποιήματα του Αριστοτέλη που σώθηκαν, ο φιλόσοφος υμνεί την ηθική Αρετή, η οποία οδηγεί στην ανθρώπινη ευδαιμονία και ηθική τελειότητα στη ζωή, αλλά και στη μεταθανάτια αμοιβή. Είναι αφιερωμένο στον Ερμεία, που ήταν πλατωνικός φιλόσοφος από την πόλη Αταρνέα της Αιολίδας. Ο Ερμείας από δούλος έγινε ηγεμόνας της πόλης, αφού πρώτα σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα και συνδέθηκε με φιλικούς δεσμούς με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Συνελήφθη από τους Πέρσες και εκτελέστηκε με άγριο τρόπο. Το άγγελμα για τον τραγικό θάνατο

του φίλου του προκάλεσε βαθιά συγκίνηση στον Αριστοτέλη, ο οποίος συγκλονισμένος έγραψε τον Ύμνο.

Μετὰ τὰ Φυσικὰ ἢ Πρῶτη Φιλοσοφία

Η ονομασία οφείλεται στη σειρά των έργων, επειδή στην έκδοση από τον Ανδρόνικο το Ρόδιο, φιλόσοφο του 1ου αι. π.Χ., είχε τοποθετηθεί μετά τα Φυσικά. Από εδώ προέρχεται ο νεότερος όρος «μεταφυσική». Το έργο αρχίζει με την αποδοχή της άποψης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος «φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρέγεται». Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης, αναζητώντας την αρχή της κίνησης, οδηγείται στο αίτημα για την ύπαρξη μιας κινούσας αρχής, του θεού, του οποίου όμως

δε δέχεται καμιά ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις.

Περὶ ψυχῆς

Αναφέρεται σε όλες τις μορφές ζωής και διακρίνει τις διάφορες λειτουργίες της ψυχῆς (αισθητική, θρεπτική, νοητική). Η νοητική λειτουργία είναι ανώτερη από όλες τις άλλες, είναι έργο του Νου και υπάρχει μόνο στον άνθρωπο.

Ἠθικὰ

Ο όρος παραπέμπει στις τρεις πραγματείες του Αριστοτέλη για την ηθική: Ἠθικὰ Νικομάχεια (10 βιβλία), Ἠθικὰ Εὐδήμεια (7 βιβλία) και Ἠθικὰ Μεγάλα (2 μόνο βιβλία, παρά τον τίτλο). Τα δύο πρώτα τιτλοφορήθηκαν από τα ονόματα των εκδοτών (ο Νικόμαχος ήταν γιος του Αριστοτέλη και ο Εύδημος μαθητής του από

τη Ρόδο). Περιεχόμενο των Ηθικών Νικομαχείων είναι η ευδαιμονία, η οποία, κατά το φιλόσοφο, αποτελεί τον απώτερο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ευτυχία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αρετή, δηλαδή με την ηθική και διανοητική τελείωση. Η αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως στον άνθρωπο ούτε αποτελεί αντικείμενο μάθησης, όπως θεωρούσε ο Πλάτων. Είναι συνήθεια που αποκτάται με την ελεύθερη βούληση και ωθεί στην επιτέλεση του καλού. Βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων (μεσότητας), της υπερβολής και της έλλειψης.

Πολιτικά

Αποτελούνται από 8 βιβλία, στα οποία ο Αριστοτέλης ασχολείται με τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών

και των προβλημάτων τους. Στο Α΄ βιβλίο δίνει τον ορισμό του κράτους, στο Β΄ ασκεί κριτική στα συστήματα που προτείνουν κάποιο πολίτευμα ως ιδεώδες, στο Γ΄ κατατάσσει τις διάφορες μορφές πολιτευμάτων. Στα Δ΄ – ΣΤ΄ αναφέρεται στην ποικιλία των καθεστώτων, στον τρόπο θεμελίωσης και φθοράς τους. Στο Ζ΄ κάνει λόγο για την ιδανική πολιτεία, ενώ στο Η΄ για την εκπαίδευση του πολίτη. Ο ίδιος δεν τάσσεται ανοικτά υπέρ ενός συγκεκριμένου πολιτεύματος. Δείχνει πάντως προτίμηση για ένα μεικτό πολίτευμα (ολιγαρχίας και δημοκρατίας), το οποίο ονομάζει απλά πολιτεία. Αποδοκιμάζει όμως όλα τα πολιτεύματα που συνιστούν παρεκβάσεις της βασιλείας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας, δηλαδή την τυραννία, την ολιγαρχία και τη δημαγωγία.

Περὶ ποιητικῆς

Από τα δύο βιβλία που την αποτελούσαν μας διασώθηκε το πρώτο, το περιεχόμενο του οποίου αναφέρεται στην τραγωδία και στο έπος. Το δεύτερο βιβλίο αναφερόταν στην κωμωδία.

Ῥητορική

Αποτελείται από 3 βιβλία και δίνεται ο ορισμός της ρητορικής τέχνης και τα διάφορα είδη της. Γίνεται αναφορά στα συναισθήματα που προκαλούνται με το λόγο (οργή, φιλία, φόβος, ντροπή, λύπη, αγανάκτηση κ.ά.) και παρατίθενται τα στοιχεία που αφορούν τη σύνθεση και το ύφος του ρητορικού λόγου.

Επιβίωση

Το έργο του Αριστοτέλη σχολιάστηκε στους αρχαίους και μεταγενέστερους χρόνους και είχε μεγάλη απήχηση, γιατί έγινε γνωστό μέσω των αραβικών και λατινικών μεταφράσεων. Ο χριστιανισμός αξιοποίησε την αριστοτελική σκέψη· μια μεγάλη μορφή της Καθολικής Εκκλησίας, ο Θωμάς Ακινάτης (13ος αι.) χρησιμοποίησε τα έργα του ως βάση μιας χριστιανικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης θεωρήθηκε αυθεντία και αλάθητος και επηρέασε ακόμη και τη σχολαστική θεολογία του Μεσαίωνα, που επιδίωκε να θεμελιώσει τα χριστιανικά δόγματα στη φιλοσοφία. Το ενδιαφέρον για το φιλόσοφο ανανεώθηκε στα χρόνια της Αναγέννησης. Σήμερα,

το έργο του διαβάζεται με ιδιαίτερη προσοχή και ολοένα αναγνωρίζεται η αξία της σκέψης του.

Επιλογικά, οι δύο φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης, παρά τη μεταγενέστερη διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών¹, επέδρασαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης.

-
1. Ο κορυφαίος Ιταλός ζωγράφος και αρχιτέκτονας Ραφαήλ (1483 – 1520), εκφράζοντας την αντίθεση αυτή, παρουσίασε στην τοιχογραφία του «Αθηναϊκή Σχολή», στο Βατικανό, τον ιδεαλιστή Πλάτωνα να δείχνει με το δάκτυλο προς τον ουρανό, ενώ τον Αριστοτέλη προς το γήινο κόσμο.

IV. ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Φυσική ρητορεία

Η εκφώνηση λόγου, η αγόρευση σε ακροατήριο με ευφράδεια, η φυσική ευγλωττία και δομή (οργάνωση), θεωρούνταν ανέκαθεν χάρισμα εξαιρετικό που προκαλούσε το θαυμασμό. Ήδη στην ομηρική ποίηση οι αγορεύσεις των ηρώων καταλαμβάνουν μεγάλο χώρο (π.χ. ο ρήτορας

Νέστωρ και οι λόγοι για να πειστεί ο Αχιλλέας να επιστρέψει στη μάχη, στο Ι της Ιλιάδας) και είναι φανερή η προσπάθεια των αρχηγών και, γενικότερα, των ομιλητών να πείσουν με το λόγο τους. Αλλά και στους ιστορικούς χρόνους τα άτομα τα προικισμένα από τη φύση με το χάρισμα της ευφράδειας (όπως στην Αθήνα, για παράδειγμα, ο Σόλων, ο Κλεισθένης, ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης και κυρίως ο Περικλής) διακρίνονταν και επαινούνταν από τους συμπολίτες τους. Σε όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις οι αγορεύσεις, οι λόγοι, είναι προϊόντα φυσικής ρητορείας, φυσικό χάρισμα λίγων προνομιούχων.

Έντεχνη ρητορεία – Ρητορική

Η ρητορική είναι η έντεχνη ρητορεία, η τέχνη του λόγου. Αναπτύχθηκε παράλληλα με την οργάνωση της κοινωνίας, συνυφασμένη με την πολιτική ελευθερία και τη δημοκρατία. Με δεδομένο ότι η ρητορική δεινότητα μπορεί να αποκτηθεί με τη σπουδή και τη μελέτη, η τέχνη της ρητορικής είχε ακριβώς σκοπό να διδάξει, σε όσους δε διέθεταν έμφυτη ευγλωττία, τα μέσα με τα οποία ο λόγος τους θα μπορούσε να γίνει πιο τεχνικός και κατάλληλος να τέρψει και να πείσει τους ακροατές.

Οι αρχές

Η έντεχνη ρητορεία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο χώρο της Ευρώπης, στη Σικελία (Συρακούσες), γιατί εκεί διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξής της, το κλίμα δηλαδή εκείνο που απαιτούσε προετοιμασμένο, καλά οργανωμένο και πειστικό λόγο. Οι συχνές πολιτικές μεταβολές, οι διώξεις αντιφρονούντων, οι διεκδικήσεις παρείχαν πρόσφορο έδαφος στη λειτουργία δικαστηρίων, στα οποία κατέφευγαν οι πολίτες, ιδιαίτερα μετά την κατάλυση της τυραννίας, διεκδικώντας το δίκιο τους. Η υπεράσπιση όμως των υποθέσεών τους απαιτούσε ικανότητα στη χρήση του λόγου, την οποία συνήθως δε διέθεταν και αναγκάζονταν να

προσφεύγουν στις συμβουλές των έμπειρων αγορητών, των ρητόρων. Ο πρώτος που συνέταξε για τις δίκες αυτές λόγους και κανόνες ρητορικής ήταν ο Κόραξ ο Συρακούσιος. Στον πρώτο αυτό διδάσκαλο, που εισέπραττε δίδακτρα για τα μαθήματά του και είχε πολλούς μαθητές (πιο γνωστός ο Τισίας, στον οποίο αποδίδεται και το πρώτο εγχειρίδιο ρητορικής τέχνης), ανήκει και ο ορισμός της ρητορικής τέχνης: «πειθοῦς δημιουργός».

Η ανάπτυξη

Η ρητορική, όπως και όλα τα είδη του έντεχνου λόγου, καλλιεργήθηκε από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και τελειοποιήθηκε στην Αθήνα, η οποία, ιδιαίτερα από τον Πελοποννησιακό

πόλεμο και μετά, με την όλη πνευματική της ανάπτυξη και κοινωνική οργάνωση παρείχε το πλέον ευνοϊκό έδαφος για την εξέλιξη του είδους: η δημοκρατική λειτουργία, με την Εκκλησία του Δήμου¹, τη Βουλή των Πεντακοσίων², τις αθρόες

-
- 1. Ήταν η συνέλευση των πολιτών της Αθήνας, ο κύριος οργανισμός του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον οποίο εξαρτιόταν κάθε εξουσία και νόμος.**
 - 2. Η Βουλή των 500 (50 μέλη από καθεμιά από τις 10 φυλές, οι οποίοι είχαν την εξουσία –πρυτάνεις– για 36 ημέρες) μαζί με την Εκκλησία του Δήμου ασκούσαν τη νομοθετική εξουσία και επέβλεπαν τις αρχές της εκτελεστικής.**

δίκες¹, τις πολλές δημόσιες συγκεντρώσεις και εορτές, έδινε σε κάθε πολίτη τη δυνατότητα να πάρει το λόγο και η πειστική αγόρευση εξασφάλιζε δύναμη και δόξα. Διάφοροι ειδικοί, γνώστες των νόμων και ικανοί στη ρητορική, ανέλαβαν να

1. Τα δικαστήρια στην Αθήνα ήταν ο Άρειος Πάγος, το έπι Παλλαδίω, το έπι Δελφίνω, το έν Πρυτανείω, το έν Φρεαττοϊ (στον Πειραιά). Το σπουδαιότερο όμως ήταν η Ήλιαία, που αποτελούνταν από 6.000 δικαστές (5.000 τακτικούς και 1.000 αναπληρωματικούς), και ήταν χωρισμένη σε 10 τμήματα των 500 τακτικών δικαστών και 100 αναπληρωματικών, από κάθε φυλή, για τις δίκες των κατοίκων της Αττικής και των συμμάχων.

διδάξουν την ικανότητα της πειθούς στους πολιτικούς, που προσπαθούσαν να πάρουν με το μέρος τους το λαό και δε διέθεταν τη φυσική ευγλωττία, (ρητοροδιδάσκαλοι) και στους αντίδικους, που υποστήριζαν τον εαυτό τους στα δικαστήρια (λογογράφοι). Οι σοφιστές ήταν εκείνοι που καλλιέργησαν και προώθησαν την τέχνη του λόγου, με πρώτο διδάσκαλο και ιδρυτή σχολής ρητορικής στην Αθήνα το Γοργία το Λεοντίνο, μαθητή του Τισία, ο οποίος γοήτευε όλους με την ευφράδειά του.

Έτσι, λοιπόν, στο πλαίσιο συγκεκριμένων συνθηκών και αναγκών αναπτύχθηκε μια πραγματική τέχνη, η τέχνη του λόγου.

Τα είδη

Η ρητορική ασκήθηκε από το πολιτικό βήμα (Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των 500), στις εορτές και τις άλλες συναθροίσεις του λαού, όπως κατά την ταφή των υπέρ της πατρίδας πεσόντων (επιτάφιος λόγος) και τις δίκες. Διαμορφώθηκαν, επομένως, τρία είδη ρητορικού λόγου¹:

- **Το συμβουλευτικό ή πολιτικό ή προτρεπτικό είδος**

Περιλαμβάνει δημόσιες αγορεύσεις ή λόγους που εκφωνήθηκαν

1. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη ρητορικού λόγου (Ῥητορική, 1, 3) και συνεπώς τρία είδη ρητόρων: πολιτικό (ή συμβουλευτικό), δικαστικό (ή δικανικό) και επιδεικτικό.

στη Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου (δημηγορίες). Ο συμβουλευτικός λόγος προτρέπει ή αποτρέπει, εξετάζει και αναλύει αυτό που συμφέρει ή βλάπτει το σύνολο. Ιδαίτερα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής ρητορικής του 5ου αι. π.Χ. ήταν τα επιχειρήματα για το συμφέρον, το δίκαιο, την αναγκαιότητα και την πρακτική δυνατότητα. Ο επίδοξος πολιτικός αντιμετώπιζε το πρόβλημα να χειρίζεται τα ζητήματα αυτά με τρόπο προσωπικό, ικανότητα που η πρόσκτησή της, σίγουρα, δεν ήταν εύκολη. Ο Περικλής εφάρμοζε τη χρήση της εικονοποιίας προκειμένου τα επιχειρήματά του να εντυπωθούν με ζωντάνια στο μυαλό των ακροατών. Η εξαιρετική αυτή ικανότητα του μεγάλου πολιτικού προσείλκυσε αργότερα το θαυμασμό του

Δημοσθένη, με τον οποίο το είδος αυτό απέκτησε δύναμη απaráμιλλη.

• Το πανηγυρικό ή επιδεικτικό είδος

Είναι οι λόγοι που απαγγέλλονταν στις εορτές ή άλλες συγκεντρώσεις. Πρόκειται για λόγους που επαινούν ή μέμφονται πρόσωπα και πράξεις, αναφέρονται στο παρόν, αλλά συχνά υπενθυμίζουν και το παρελθόν και προδιαγράφουν το μέλλον εξετάζοντας το καλό και το κακό. Οι περισσότεροι επιδεικτικοί λόγοι γράφονταν από τους σοφιστές, για να τέρψουν ή να διαφημίσουν τη δεξιότητά τους στην επιχειρηματολογία και το ύφος. Οι λόγοι αυτοί, με την πρόθεση να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τους μαθητές των σοφιστών, δε γράφονταν για να εκφωνηθούν αλλά ήταν έργα υποδειγματικά και συχνά

παιγνιώδεις μελέτες (παίγνια). Καθοριστική στο θέμα αυτό ήταν η συμβολή του Γοργία, ο οποίος εισήγαγε και το είδος· το Έλένης έγκώμιον του Γοργία καθώς και η Ύπερ Παλαμήδους άπολογία είναι παραδείγματα αυτής της σοφιστικής επίδειξης. Ο μεγαλύτερος ρήτορας της επιδεικτικής ρητορικής ήταν ο μαθητής του Γοργία, ο Ισοκράτης. Παρ' όλο που οι περισσότεροι από τους λόγους του ήταν τυπικά συμβουλευτικοί, είχαν επίσης συντεθεί και ως πολιτικά φυλλάδια και ως πρότυπα για τους μαθητές του.

Επιτάφιοι

Χαρακτηριστικό είδος επιδεικτικής ρητορικής ήταν οι επικήδειοι λόγοι, οι επιτάφιοι, που εκφωνούνταν

δημόσια προς τιμήν εκείνων που έπεσαν στη μάχη κατά τη διάρκεια της χρονιάς που πέρασε. Οι επιτάφιοι συνιστούσαν αποκλειστικά αθηναϊκό φαινόμενο, με συγκεκριμένη μορφή, περιεχόμενο και δομή. Έχουν διασωθεί έξι τέτοιοι λόγοι, μεταξύ των οποίων και ο περίφημος Επιτάφιος Λόγος του Περικλή στο έργο του Θουκυδίδη¹.

1. Οι άλλοι πέντε είναι, κατά χρονολογική σειρά, του Γοργία, του Λυσία, του Πλάτωνα (πλαστός), του Δημοσθένη, μάλλον ψευδεπίγραφος (= νόθος), και του Υπερείδη. Από αυτούς, κατά μεγαλύτερη πιθανότητα, απαγγέλθηκαν στον Κεραμεικό, αρχαίο νεκροταφείο των Αθηνών, οι Επιτάφιοι του Περικλή, του Δημοσθένη και του Υπερείδη.

Οι λόγοι που εκφωνούνταν σε γιορτές, όπως στους Ολυμπιακούς Αγώνες, ήταν ένα άλλος είδος δημόσιας επιδεικτικής ρητορικής με θέμα την ενότητα των Ελλήνων. Ο Γοργίας επηρέασε σημαντικά και στο ζήτημα αυτό, αλλά η πιο γνωστή επεξεργασία αυτού του είδους είναι ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη.

«Ο λόγος είναι ένας μεγάλος αφέντης (μέγας δυνάστης), που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά· γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει». Γοργίας, Έλένης έγκώμιον, 8

(Μτφρ. Π. Καλλιγάς)

Σε αντίθεση προς τη «ρητορική» και τις αρνητικές υποδηλώσεις που είχε, κάποιες φορές, θεωρούσαν ότι ο λόγος αποτελεί, σταθερά, θετικό παράγοντα στην ανθρώπινη ζωή και οι διδάσκαλοι της ρητορικής συχνά τον εξυμνούσαν.

● Το δικανικό είδος

Περιλαμβάνει τους λόγους που εκφωνούνταν στα δικαστήρια, είτε επρόκειτο για κατηγορίες είτε για απολογίες, και εξέταζαν το δίκαιο και το άδικο, με βάση το νόμο, για πράξεις που τελέστηκαν στο παρελθόν.

Από τους λόγους που έχουν διασωθεί οι δικανικοί είναι οι περισσότεροι. Στο δικαστήριο οι διάδικοι μιλούσαν¹ έχοντας επίγνωση ότι μια πιθανή ήττα τους μπορούσε να τους οδηγήσει ακόμη και στο θάνατο ή την εξορία. Οι ομιλητές που δεν

1. Ο χρόνος των ομιλητών ήταν περιορισμένος από ένα υδραυλικό χρονόμετρο, την κλεψύδρα (κλέπτω + ὕδωρ).

είχαν πείρα ή αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις οδηγίες ενός ρήτορα ή ενός εγχειριδίου ρητορικής, είχαν τη δυνατότητα να προμηθευτούν από κάποιον επαγγελματία συγγραφέα λόγων (λογογράφος = είδος δικηγόρου) έναν έτοιμο λόγο ή μέρος λόγου που προσπαθούσαν να απομνημονεύσουν. Η επιδεξιότητα του λογογράφου κρινόταν από την ικανότητά του να προσδιορίζει τις πλευρές μιας υπόθεσης που απαιτούσαν τη μεγαλύτερη προσοχή και να προσαρμόζει ανάλογα τα επιχειρήματα και τη μορφή του λόγου του. Για να διαφημίσει τις ικανότητές του, ο λογογράφος πιθανόν να κυκλοφορούσε αντίγραφα λόγων του, και κυρίως εκείνους με τους οποίους κέρδισε υποθέσεις.

Μέρη της ρητορικής

Τα πιο σημαντικά μέρη της κλασικής ρητορικής διδασκαλίας, τα οποία ο Ισοκράτης στο λόγο του Κατὰ σοφιστῶν (16), αναγνωρίζει ως ιδιαίτερες πράξεις και ο Αριστοτέλης τα εξετάζει στο έργο του Ῥητορική, είναι:

- **Ἡ εὗρεσις:** Είναι η έκθεση του ζητήματος που εξετάζεται, τα αποδεικτικά στοιχεία και γενικότερα τα μέσα πειθούς, δηλαδή το τι θα πει ο ομιλητής.
- **Ἡ τάξις:** Δηλώνει την οργάνωση του λόγου σε μέρη, δηλαδή τη σειρά με την οποία ο ομιλητής θα πει όσα έχει να εκθέσει. Συνήθως, και κυρίως στους δικανικούς λόγους, η σειρά αυτή είναι η εξής:
 - Το προοίμιο, με το οποίο ο ρήτορας εισάγει στο θέμα και προ-

σπαθεί να κινήσει το ενδιαφέρον των ακροατών.

- Η διήγηση, όπου εκτίθενται η υπόθεση του λόγου και τα προηγηθέντα, με σαφήνεια, συντομία και πειστικότητα.**
- Η πίστις (απόδειξη), τα λογικά δηλαδή επιχειρήματα που ενισχύουν τη θέση του ομιλητή. Οι αποδείξεις διακρίνονται σε άτεχνες (= πειστήρια, όπως οι όρκοι, τα έγγραφα, οι νόμοι κ.ά.) και έντεχνες [που περιλαμβάνουν τα ενθυμήματα (= συλλογισμούς), τα παραδείγματα, τις γνώμες, τα ήθη και τα πάθη]. Η ηθοποιία (του ρήτορα, αντιπάλου ακροατή) σχετιζόταν με την εντύπωση (θετική ή αρνητική) που θα προξενούσε στο ακροατήριο, ενώ η παθοποιία είχε σχέση με τα πάθη (συναισθήματα)**

που προκαλούσε στις ψυχές των ακροατών.

– Ο επίλογος, που ανακεφαλαιώνει, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την ευμένεια του ακροατή.

- **Ἡ λέξις – τὸ ὕφος:** Αφορά το πώς θα μιλήσει ο αγορητής και θα ενσωματώσει το περιεχόμενο του λόγου σε λέξεις και προτάσεις. Είναι η τεχνική της διδασκαλίας της μεταφοράς του θέματος στη γλώσσα και η ερμηνεία του.

Δικαστικές ψήφοι, Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Η ρητορική κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Σημαντική εξέλιξη παρουσίασε η έντεχνη ρητορική κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Η Αθήνα είχε γίνει «σχολείο για την εκπαίδευση όλων των άξιων ρητόρων και δασκάλων της ρητορικής» (Ισοκράτης, Περί Ἀντιδόσεως, 295). Μολονότι η ρητορική είχε αρχίσει να παίζει κυρίαρχο ρόλο στην εκπαίδευση, ξέσπασε διαμάχη μεταξύ των δασκάλων της και των αντίστοιχων της φιλοσοφίας. Ο Πλάτων, για παράδειγμα, στο διάλογο Γοργίας (461 Α κ.ε.) αντιπαραθέτει τη ρητορική, η οποία είχε στόχο να πείσει αγνοώντας την αλήθεια, προς τη φιλοσοφία, η οποία είχε στόχο τη γνώση της αλήθειας. Επικριτικός εμφανίζεται και ο Αριστοφάνης στις Νεφέλες (στ. 889–1104).

Ο Αριστοτέλης, όμως, αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητα του είδους, ασχολείται με την εύρεση, το ύφος και τη διάταξη των επιχειρημάτων (Ρητορική, 2.24.11).

Οι ρήτορες, ωστόσο, καλλιέργησαν περισσότερο από τους άλλους συγγραφείς τον πεζό λόγο και το έργο τους έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς φωτίζει τις συνθήκες ζωής της εποχής κατά την οποία εξελίχθηκε και αποκαλύπτει παράλληλα τη λατρεία και το πάθος των Ελλήνων στην αντιπαράθεση.

Η αναγνώριση της χρησιμότητας του έντεχνου λόγου δεν ανήκει μόνο στον Αριστοτέλη και τους μετέπειτα Ρωμαίους ρήτορες, οι οποίοι ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το είδος. Σήμερα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ρητορική είναι

απαραίτητη και αναπόφευκτη. Όταν μιλάμε, γράφουμε, ακούμε και διαβάζουμε, είμαστε σε καλύτερη θέση να αντιλαμβανόμαστε τη σχετική διαδικασία. Τελικά, αυτό που αποκαλούμε «ρητορική» μπορεί να αναχθεί στο φυσικό ένστικτο της επιβίωσης και του ελέγχου του περιβάλλοντός μας με τη δύναμη των λέξεων.

Οι Αττικοί ρήτορες

Από τους πολλούς ρήτορες που διακρίθηκαν στην Αθήνα, από τα μέσα του 5ου έως και το τέλος του 4ου αι. π.Χ., οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι ξεχώρισαν δέκα, ως υπόδειγμα αττικής ρητορείας, και τους κατέταξαν σε έναν κατάλογο που λέγεται «Κανόνας των δέκα Αττικών ρητόρων». Τον κανόνα αυτόν διέσωσε ο

Καικίλιος από τη Σικελία, ο οποίος έζησε κατά το πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον κανόνα και την τάξη του, οι ρήτορες αυτοί ήταν: Αντιφών, Ανδοκίδης, Λυσίας, Ισαίος, Ισοκράτης, Υπερείδης, Λυκούργος, Αισχίνης, Δημοσθένης, Δείναρχος.

Εκτός από δύο, (Ισαίος και Δείναρχος), ήταν όλοι Αθηναίοι. Καλλιεργούνται και τα τρία είδη ρητορείας: η δικανική, που οδηγείται στην τελειότητα με το Λυσία, η επιδεικτική, με κορυφαίο τον Ισοκράτη, και η πολιτική (συμβουλευτική), με τους λαμπρούς ρήτορες Δημοσθένη, Αισχίνη, Υπερείδη και Λυκούργο, που κυριαρχούν από το 360 π.Χ. έως το 323 π.Χ., έτος θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου.

Ο Αντιφῶν¹ (480–411 π.Χ.) από το Ραμνούντα, δήμο της Αθήνας, υπήρξε ρητοροδιδάσκαλος και επαγγελματίας λογογράφος. Για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση των ολιγαρχικών του 411 π.Χ. καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτέλεστηκε. Ο Θουκυδίδης, που υπήρξε μαθητής του, τον θεωρεί το σημαντικότερο μέχρι την εποχή εκείνη ρήτορα, ενώ ο Πλάτων τον μνημονεύει ως δάσκαλο της ρητορικής (Μενέξενος, 236 Α).

-
1. Συχνά ταυτίζεται με τον Αντιφῶντα, τον Αθηναίο σοφιστή, σύγχρονο του Σωκράτη.

Από το έργο του διασώθηκαν τρεις δικανικοί λόγοι: Περί τοῦ Ἡρώδου φόνου, Περί τοῦ χορευτοῦ και Κατηγορία φαρμακείας κατὰ μητριᾶς. Στα έργα του περιλαμβάνονται επίσης τρεις Τετραλογίες (η καθεμιά περιέχει για την ίδια υπόθεση δύο λόγους για κατηγορία – πρωτολογία – και δύο για υπεράσπιση – δευτερολογία), που αναφέρονται σε υποθέσεις ανθρωποκτονίας. Πρόκειται για ρητορικά γυμνάσματα και χρησίμευαν ως υποδείγματα στη διδασκαλία της ρητορικής.

Το ύφος του είναι αρχαϊκό, έχει πολλές ομοιότητες με το αντίστοιχο του Θουκυδίδη και χαρακτηρίζεται από τολμηρές εκφράσεις.

Ἄνδοκίδης

Ο Ἄνδοκίδης (440 – 390 π.Χ.), από το δήμο Κυδαθηναίων, καταγόταν από ευγενή οικογένεια. Κατηγορήθηκε ότι είχε ανάμειξη στη βέβηλη πράξη των Ερμοκοπιδών. Καταδικάστηκε σε ἀτιμίαν (= στέρηση πολιτικών δικαιώματων). Φυλακίστηκε, αλλά διέφυγε το θάνατο, αφού πρόδωσε στη φυλακή τους συνεργούς του. Στη συνέχεια, εξορίστηκε και επανήλθε στην Αθήνα μετά την αμνηστία του Θρασύβουλου (403 π.Χ.).

Σώθηκαν τέσσερις λόγοι του:

α) Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου (= επιστροφής), με τον οποίο ζητάει να επιστρέψει στην πατρίδα, β) Περὶ τῶν Μυστηρίων, με τον οποίο υπερασπίζει με επιτυχία τον εαυτό του

σε καταγγελία «ἐπὶ ἀσεβείᾳ», γ) Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης, ὅπου δικαιολογεί τις προσπάθειές του, με ἄλλους πρεσβευτές, να συναφθεῖ εἰρήνη με τους Σπαρτιάτες, και δ) Κατὰ Ἀλκιβιάδου, που αποτελεί κατηγορητήριο ἐναντίον του Ἀλκιβιάδη (πιθανότατα δεν εἶναι γνήσιος).

Τα ἔργα του Ἀνδοκίδη χαρακτηρίζονται ἀπὸ προσωπικό τόνο, ἀπλό αφηγηματικό ὕφος και ἔχουν ιστορικό ενδιαφέρον, γιατί αναφέρονται στην υπόθεση του ακρωτηριασμοῦ των Ερμών, και συνδέονται ἔτσι με την ιστοριογραφία του Θουκυδίδη.

Λυσίας

Ο Λυσίας (ίσως 444–380/375 π.Χ.), γιος του Κέφαλου, πλούσιου μετοίκου από τις Συρακούσες, θεωρείται ο πιο προικισμένος από τους ρήτορες. Στην εποχή των Τριάκοντα τυράννων θανατώθηκε ο αδελφός του Πολέμαρχος, δημεύτηκε η περιουσία της οικογένειας και, για να επιβιώσει, ο Λυσίας εργάστηκε ως λογογράφος. Έγραψε 233 λόγους, από τους οποίους σώθηκαν 35. Όλοι είναι δικανικοί, εκτός από έναν επιδεικτικό (Όλυμπιακός) και τον Επιτάφιο. Ο σπουδαιότερος από τους λόγους του είναι ο Κατὰ Ἐρατοσθένους, που εκφωνήθηκε από τον ίδιο το Λυσία στο δικαστήριο (403 π.Χ.), για να τιμωρηθεί ο τύραννος Ερατοσθένης ως υπεύθυνος για το φόνο

του Πολέμαρχου. Τα τελευταία λόγια του ρήτορα είναι ονομαστά: «Ἐχετε ακούσει, ἔχετε δει, ἔχετε υποφέρει, κατέχετε τα γεγονότα. Δικάστε» («ἀκηκόατε, ἑώρακατε, πεπόνθατε, ἔχετε· δικάζετε»). Είναι άγνωστη η ετυμολογία των ενόρκων.

Ο Ὑπὲρ ἀδυνατοῦ ἔχει θέμα την απόκρουση των κατηγοριῶν ἐναντίον πτωχοῦ καὶ ἀνάπηρου γέροντα, που κατηγορήθηκε ὅτι ἀδίκως παίρνει χρηματικό βοήθημα ἀπὸ την πόλη.

Ο Ὑπὲρ Μαντιθέου ἀναφέρεται στην κατηγορία της ἐμμεσης στήριξης που παρείχε ο Μαντίθεος στους Τριάκοντα τυράννους, ἀφού υπηρέτησε στο ἰππικό, που διέκειτο φιλικὰ πρὸς αὐτοὺς. Θεωρεῖται ἀπὸ τους καλύτερους λόγους του Λυσία.

Πολύ γνωστοί επίσης λόγοι του Λυσία είναι ο Έπιτάφιος, για τους νεκρούς του Κορινθιακού πολέμου (392 π.Χ.), ο Κατὰ σιτοπωλῶν (για αισχροκέρδεια εμπόρων σιταριού), ο Κατὰ Ἀγοράτου (κατηγορία για θάνατο στρατηγού), ο Κατὰ Φίλωνος (ως ακατάλληλου υποψήφιου ἀρχοντα), ο Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων (σχετικά με δήμευση περιουσίας), ο Κατὰ Ἐργοκλέους (για κακοδιοίκηση) κ.ά.

Ο Λυσίας είναι ο πιο αξιόλογος ρήτορας μετά το Δημοσθένη. Χρησιμοποιεῖ την αττική διάλεκτο. Το λεξιλόγιό του χαρακτηρίζεται από ακρίβεια, δεν περιέχει υπερβολές και μεταφορικές έννοιες. Οι λόγοι του αναφέρονται σε πολλά θέματα και αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις, τις αντιθέσεις και τα προβλήματα

της καθημερινής ζωής, αλλά αποτελούν και σπουδαίες μαρτυρίες για την πολιτικοκοινωνική και οικονομική ζωή της Αθήνας στην εποχή του (όλοι οι λόγοι του αναφέρονται στη μετά το 404 π.Χ. περίοδο). Γνωρίσματα της τέχνης του Λυσία είναι η τεχνική αρτιότητα, η ηθοποιία, η συντομία, η σαφήνεια, η πειστικότητα, η περιεκτικότητα.

Κλεψύδρα. Αθήνα,
Μουσείο Αγοράς

Ίσαϊος

Ο Ισαΐος (420–350 π.Χ. περ.), από τη Χαλκίδα, υπήρξε μαθητής του Ισοκράτη και δάσκαλος του Δημοσθένη. Από τους λόγους του σώθηκαν 10 ολόκληροι και αποσπάσματα από άλλους δύο. Αναφέρονται όλοι σε κληρονομικές υποθέσεις (κληρικοί λόγοι, π.χ. Περί τοῦ Κλεωνύμου κλήρου) και η σπουδαιότητά τους έγκειται στις πληροφορίες που αντλούμε για τη νομοθεσία των αρχαίων Αθηναίων. Έχουν πολλές ομοιότητες με τους λόγους του Λυσία. Η σαφήνεια, η ακρίβεια και η πειστικότητα που τους χαρακτηρίζουν αποτέλεσαν πρότυπο για το Δημοσθένη.

Ίσοκράτης

Ο Ισοκράτης (436–338 π.Χ.), από το δήμο της Ερχείας, υπήρξε μαθητής του Πρόδικου, του Γοργία, του Πρωταγόρα και ίσως του Σωκράτη. Ο πατέρας του Θεόδωρος, ιδιοκτήτης εργαστηρίων κατασκευής αυλών, υπέστη οικονομική καταστροφή εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου και ο Ισοκράτης, για να ζήσει, έγινε λογογράφος και, στη συνέχεια, άνοιξε σχολή ρητορικής στη Χίο και κατόπιν στην Αθήνα¹, με διάσημους μαθητές, ρήτορες και ιστορικούς.

-
1. Ο Κικέρων, στο έργο του *De oratore* (= Περί του ρήτορα), II 94, την αποκαλεί «Δούρειο Ίππο», άλογο με εκλεκτούς ήρωες, για να τονίσει τη λάμψη της.

Οι απόψεις του για τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας ήταν πρωτοποριακές. Πρότεινε στον Πανηγυρικό του (380 π.Χ.) τη συνένωση όλων των Ελλήνων σε αγώνα εναντίον των Περσών με ηγέτη το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο. Το πολιτικό του όραμα όμως δεν εκπληρώθηκε όσο ζούσε, παρά μόνο μετά το θάνατό του, στο πρόσωπο του Μ. Αλεξάνδρου. Η μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) διέψευσε τις ελπίδες για συνένωση των Ελλήνων και ύστερα από λίγες μέρες ο ρήτορας πέθανε, από εκούσια ασιτία.

Από το έργο του διασώθηκαν 21 λόγοι (δικανικοί, παραινετικοί, επιδεικτικοί) και 9 επιστολές. Με τον Κατὰ τῶν Σοφιστῶν λόγο του στρέφεται ενάντια στους σοφιστές. Παρόμοια υπόθεση έχουν η Έλένη

[εγκώμιο της ομορφιάς της και επίκριση εριστικών (= αυτοί που αγαπούν τις συζητήσεις, φιλόνικοι)] και ο Βούσιρις (επίκριση Αθηναίου σοφιστή, που υπερασπίστηκε τον Αιγύπτιο Βούσιρη)¹. Στον Πανηγυρικό (σύνθεση επιδεικτικού και συμβουλευτικού λόγου) εξυμνεί το μεγαλείο της Αθήνας και καλεί τους Έλληνες να ομονοήσουν, πολεμώντας τους βαρβάρους, ενώ στον Πλαταϊκὸ παρουσιάζει στους Αθηναίους τις αδικίες που διέπραξαν οι Θηβαῖοι μετά την κατάληψη των Πλαταιῶν.

Ένα μέρος των λόγων του αφορά πόλιτικά προβλήματα μεγάλης

1. Μυθικός βασιλιάς της Αιγύπτου που θυσίαζε τους ξένους· τον σκότωσε ο Ηρακλής.

σημασίας, όπως η αυταρχική διαμόρφωση του αθηναϊκού πολιτεύματος, η εξωτερική πολιτική της Αθήνας, η συνένωση των Ελλήνων κατά των Περσών κ.ά.

Στον *Περὶ (τῆς) εἰρήνης* ο ρήτορας τάσσεται υπέρ της ειρήνης μεταξύ Αθηναίων και των συμμάχων τους Χίων, Ροδίων και Βυζαντινών. Ο Ἀρεοπαγιτικὸς εκθειάζει το πολίτευμα¹ της μετριοπαθοῦς δημοκρατίας του παρελθόντος, στο οποίο, κατά τον Ισοκράτη, πρέπει να επιστρέψει η Αθήνα. Ο Εὐαγόρας και ο Πρὸς Νικοκλέα λόγος («Κυπριακοὶ λόγοι»)

1. Πάτριος πολιτεία, πολιτικός όρος για την ονομασία του πολιτεύματος αυτού από το τέλος του 5ου αι. π.Χ.

σκιαγραφούν τον ιδανικό ηγεμόνα, ενώ στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Πρὸς Δημόνικον, με τον οποίο συμβουλεύει, με μια σειρά ρητών, το γιο φίλου του για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ζει. Στον Περί ἀντιδόσεως εκθέτει λεπτομερώς τη δράση του και υπερασπίζεται τον εαυτό του στο δικαστήριο, όταν κάποιος τον προσκάλεσε σε αντίδοση (= πρόταση για ανταλλαγή περιουσίας). Ο Φίλιππος, προτρέπει το βασιλιά της Μακεδονίας να ηγηθεί των Ελλήνων και να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών. Τέλος, ο Παναθηναϊκὸς εγκωμιάζει την Αθήνα και τον πολιτισμό της.

Ο Ισοκράτης επέφερε αλλαγές στην επιδεικτική ρητορεία. Απέφυγε τις μεταφορικές έννοιες, χρησιμοποίησε λίγες εικόνες και πολλά

σχήματα λόγου και έγραψε μεγάλες περιόδους, που συχνά εκτείνονταν σε μισή σελίδα, αλλά με ομαλή διάταξη των λέξεων. Διακρίθηκε επίσης για το επιδεικτικό ύφος, τη σαφήνεια και την τελειότητα της δομής.

Ίσοκράτης, Πανηγυρικός § 50

«Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες κατόρθωσε να μην συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχθηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης (καὶ μᾶλλον

**Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παι-
δεύσεως τῆς ἡμετέρας μετέχον-
τας) παρά αυτοί που ἔχουν την
ίδια με μας καταγωγή».**

**(Μτφρ. Στέλ. Μπαζάκου
-Μαραγκουδάκη)**

**Ο ρήτορας πλέκει το εγκώμιο
της πνευματικής Αθήνας, που
αποτελεί τη βάση του μεγαλείου
της πόλης, και φέρνει στο νου τον
περίφημο ὕμνο του Θουκυδίδη
στον Ἐπιτάφιο του Περικλή.**

Ἵπερείδης

**Ο Ἵπερείδης (390 – 322 π.Χ.),
Αθηναῖος λογογράφος και πολιτι-
κός, υπήρξε μαθητής του Ἰσοκράτη
και ἴσως του Πλάτωνα. Από μικρή**

ηλικία ασχολήθηκε με την πολιτική και αναδείχθηκε σε έναν από τους ηγέτες της αντιμακεδονικής παράταξης. Μετά την επικράτηση των Μακεδόνων επί των Αθηναίων στην Κραννώνα της Θεσσαλίας (322 π.Χ.), συνελήφθη στην Αίγινα και θανατώθηκε με φρικτά βασανιστήρια, με διαταγή του Αντιπάτρου, Μακεδόνα στρατηγού.

Με το όνομά του έχουμε αποσπάσματα από 6 λόγους. Από αυτούς οι 4 είναι αγορεύσεις για λογαριασμό πελατών¹. Στο μεγαλύτερο μέρος

1. Λέγεται ότι για να υπερασπισθεί την ωραιότατη εταίρα Φρύνη, την παρουσίασε γυμνόστηθη στους δικαστές, οι οποίοι έκθαμβοι την αθώωσαν!

του διασώθηκε μόνο ο λόγος Ὑπὲρ Εὐξενίππου ἀπολογία. Ο Ευξένιππος ἦταν ὑπόπτος για φιλομακεδονικές διαθέσεις και υπόλογος για κακή συμπεριφορά. Σημαντικότερος όλων είναι ο Ἐπιτάφιος, τον οποίο ο ρήτορας ἀπήγγειλε υπὲρ των νεκρῶν του Λαμιακού πολέμου (322 π.Χ.). Ο λόγος του Ὑπερείδη ἐμπεριέχει πολυάριθμες μεταφορές και παρομοιώσεις, ἐνῶ το ὕφος του διακρίνεται για τα ευφυολογήματα (= ἔξυπνα ἀστεία), την ειρωνεία και το σαρκασμό.

Λυκούργος

Ο Λυκούργος (390 – 324 π.Χ.), πολιτικός από διακεκριμένη αθηναϊκή οικογένεια, μαθητής του Πλάτωνα και του Ισοκράτη, ανήκε στην αντιμακεδονική παράταξη. Συνεργάστηκε με το Δημοσθένη και επί 12 χρόνια (338 – 326 π.Χ.) διαχειρίστηκε τα οικονομικά της Αθήνας, ως υπεύθυνος για δημόσια έργα.

Το πατριωτικό πάθος, η πίστη στο ιδεώδες της πόλης, η υπεράσπιση των αξιών και η προσκόλλησή του στην αρετή εκφράζονται στο μοναδικό λόγο του που διασώθηκε, στον Κατὰ Λεωκράτους, τον οποίο εκφώνησε ο ίδιος στο δικαστήριο. Ο Λεωκράτης, πλούσιος Αθηναίος, κατηγορείται ως προδότης με ένα τεράστιο εύρος επιχειρημάτων, γιατί

μετά την ήττα στη Χαιρώνεια εγκατέλειψε την Αθήνα, χωρίς να συμμεριστεί τους κινδύνους που διέτρεχε η πατρίδα του. Ο Λεωκράτης αθώθηκε με διαφορά μόνο μίας ψήφου.

Η επίδραση του Ισοκράτη είναι εμφανής στο ύφος του λόγου του (χρήση περιφράσεων, ζευγών από συνώνυμα, αφηρημένων ουσιαστικών κ.ά.).

Αίσχίνης

Ο Αισχίνης (390–322 π.Χ.), από φτωχή αθηναϊκή οικογένεια, ρήτορας και πολιτικός, ήταν σφοδρός αντίπαλος και άσπρονδος εχθρός του Δημοσθένη. Υπέρμαχος των Μακεδόνων, μολονότι στην αρχή της σταδιοδρομίας του, ως ρήτορας, έτρεφε εχθρικά αισθήματα για το Φίλιππο· η μεταστροφή του πιθανόν οφείλεται στην άποψή του ότι η αντίσταση προς τη μακεδονική δύναμη ήταν μάταιη.

Από το έργο του διασώθηκαν τρεις δικανικοί λόγοι, στους οποίους είχε αντίπαλο το Δημοσθένη: Ο Κατὰ Τιμάρχου (= ρήτορα και πολιτικού) και ο Περί τῆς Παραπρεσβείας, που έχουν θέμα τους την πρεσβεία στην οποία συμμετείχε ο ίδιος μαζί

με το Δημοσθένη και το Φιλόστρατο, για να διαπραγματευτούν με το Φίλιππο τους όρους ειρήνης· ο Κατὰ Κτησιφῶντος αποκρούει πρόταση του Κτησιφώντα να στεφανωθεί ο Δημοσθένης με χρυσό στεφάνι, στο θέατρο του Διονύσου, για τη συμβολή του στην ανακατασκευή των τειχών. Μετά την ήττα του στη δίκη, ο Αισχίνης κατέφυγε στην Έφεσο και έπειτα στη Ρόδο, όπου έδινε μαθήματα ρητορικής έως το θάνατό του.

Επειδή ο Αισχίνης δε διδάχθηκε τη ρητορική τέχνη, συχνά μιμείται άλλους ρήτορες. Ωστόσο, παρά το πομπώδες ύφος του, ο λόγος του είναι γοητευτικός, εύθυμος, σαφής και εύκολος στην παρακολούθησή του.

Δημοσθένης

Ο Δημοσθένης (384–322 π.Χ.), από το δήμο της Παιανίας, ήταν μαθητής του Ισαίου και μελετητής του Θουκυδίδη. Ο πατέρας του πέθανε νωρίς και οι τρεις ανέντιμοι κηδεμόνες του κατασπατάλησαν την περιουσία του. Το γεγονός αυτό τον ανάγκασε, όταν συμπλήρωσε το 18ο έτος του, να αναλάβει δικαστικό αγώνα εναντίον τους. Πέντε λόγοι (έπιτροπικοί) κατά των κηδεμόνων του είναι ο πρώτος καρπός της ρητορικής του σταδιοδρομίας.

Σύμφωνα με την παράδοση, είχε σωματικά ελαττώματα (δυσκολία στην ομιλία), τα οποία όμως κατάφερε να ξεπεράσει με την επιμονή που τον χαρακτήριζε. Διακρίθηκε για τους συμβουλευτικούς του λόγους

(σώζονται 11), αν και άρχισε ως λογογράφος και συγγραφέας δικανικών λόγων (27), καθώς και για την πολιτική δράση που ανέπτυξε κατά του Φιλίππου και των Μακεδόνων, αγωνιζόμενος με πάθος για την πόλη του. Τον συγκινούσε η ιδέα ότι η Αθήνα θα μπορούσε να ξαναγίνει αυτή που ήταν στην εποχή του Περικλή και να υπερασπίζεται την ελευθερία των ελληνικών πόλεων και τη δημοκρατία. Στην αντιμακεδονική μερίδα παρέμεινε διά βίου, ακόμη και όταν ο Μ. Αλέξανδρος είχε κατακτήσει όλο τον κόσμο. Στους λόγους του ενσαρκώνεται η αθηναϊκή φιλοπατρία.

Η πρώτη δημόσια εμφάνισή του έγινε με το λόγο του Περί άτελείας πρὸς Λεπτίνην, για να αποκρούσει την πρόταση του Λεπτίνη να μη

μένει κανείς αφορολόγητος. Ακολούθησε ο Κατὰ Τιμοκράτους, που στρέφεται εναντίον όσων αισχροκερδούν σε βάρος της πόλης, και ο Περί τῶν Συμμοριῶν¹, που προτείνει στους Αθηναίους να προετοιμαστούν για πόλεμο εναντίον του Φιλίππου. Ο Έπιτάφιος είναι επικήδειος λόγος για τους νεκρούς στη μάχη της Χαιρώνειας, όπου πήρε μέρος και ο ίδιος.

Η πολιτική σύνεση του Δημοσθένη διαφαίνεται στους τρεις Όλυνθιακούς, στους οποίους προτείνει την παροχή βοήθειας στους κατοίκους

1. Συμμορίες (σύν + μέρος), είκοσι όμιλοι εμπόρων Αθηναίων πολιτών που αναλάμβαναν την αντιμετώπιση έκτακτων πολεμικών αναγκών.

της Ολύνθου, πόλης της Χαλκιδικής, για να αντισταθούν στο Φίλιππο.

Ο αγώνας του εναντίον του Φιλίππου συνεχίζεται με τους Φιλιππικούς¹, ενώ με τον Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ υπερασπίζεται τον Αθηναίο στρατηγό Διοπεΐθη για τις αδικίες που διέπραξε στη Θράκη, αφού ο Φίλιππος, πολύ νωρίτερα, είχε παραβεί τις συνθήκες.

Σημαντικοί επίσης είναι οι λόγοι του Περί τῆς εἰρήνης, Περί τῆς Παραπρεσβείας², Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν, Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων Ἐλευθερίας και Ὑπὲρ Κτησιφῶντος περί τοῦ

1. Η λέξη στη νεοελληνική σημαίνει «σφοδρό κατηγορητήριο».

2. Παραπρεσβεία: παράνομη και δόλια πρεσβεία που γίνεται παρά τη θέληση της πόλης.

στεφάνου. Ο τελευταίος αποτελεί πρότυπο ύφους, υπόδειγμα φιλοπατρίας και μνημείο ρητορικής δεινότητας. Ο ρήτορας επιχειρεί απολογισμό της πολιτικής του και, συγκρίνοντας το βίο του Αισχίνη με το δικό του, επιτίθεται με δριμύτητα στον αντίπαλό του.

Μετά το Λαμιακό πόλεμο, με πρόταση του ρήτορα Δημάδη, καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά διέφυγε στην Καλαυρία (σημερινό Πόρο) και αυτοκτόνησε με δηλητήριο στο ναό του Ποσειδώνα, πριν συλληφθεί για εκτέλεση. Ο τραγικός θάνατός του επισφράγισε τον απεγνωσμένο αγώνα του κατά του Φιλίππου.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί την καθαρή αττική διάλεκτο. Οι μεταφορικές έννοιες, οι εικόνες και οι υπερβολές προσδίδουν στο λόγο

του ύφους μοναδικό, ενώ το πάθος, η πειστικότητα, η ζωντάνια, η γλωσσική απλότητα και ο ειρωνικός τόνος αποτελούν γνωρίσματα της τέχνης του. Σήμερα, ο Δημοσθένης αναγνωρίζεται ως ο μεγαλύτερος πολιτικός ρήτορας όλων των αιώνων.

Ευρήματα Βεργίνας

**Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί
(= οἱ περιστάσεις δεν περιμένουν).
Ἡ ἴδια ἔκφραση ὑπάρχει καὶ στο
Θουκυδίδη Α, 142.1)**

**«...το χρόνο που ἔπρεπε νὰ δρά-
σουμε, τὸν καταναλίσκουμε σὲ
προετοιμασίες. Οἱ ευκαιρίες, που
προσφέρουν τὰ πράγματα, δεν
περιμένουν τὶς αργοπορίες καὶ τὶς
υποκριτικὲς αποφάσεις μας...»**

**Δημοσθένης, Κατὰ Φιλίππου Α', § 37
(Μτφρ. Κ. Τσάτσος)**

**Ο Δημοσθένης με επιχειρημα-
τολογία καὶ δραστικὴ εἰρωνεία
ἐπικρίνει τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν
παρελκυστικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν
ἀναβλητικότητά τους.**

Εἶπερ ἴσην ῥώμην γνώμη, Δημόσθε-
νες, εἶχες, οὔποτ' ἂν Ἑλλήνων ἤρ-
ξεν Ἄρης Μακεδῶν.

(Αν πράγματι, Δημοσθένη, εἶχες
σωματική δύναμη παρόμοια με
την πνευματική, δε θα εξουσίαζαν
ποτέ τους Ἕλληνες οι πολεμικοί
Μακεδόνες.)

Πολυθρύλητο επίγραμμα που οι
Αθηναῖοι ἔγραψαν στη βάση χάλ-
κινου ανδριάντα του ρήτορα στην
αγορά.

Πήλινα πλακίδια. Αφορούν ένα εί-
δος κληρώσεως, Αθήνα, Μουσείο
Αγοράς

Δείναρχος

Ο Δείναρχος (360–292 π.Χ.), από την Κόρινθο, έζησε ως μέτοικος στην Αθήνα και ήταν επαγγελματίας λογογράφος. Από τους λόγους του διασώθηκαν οι: Κατὰ Δημοσθένους, Κατὰ Ἀριστογείτονος και Κατὰ Φιλοκλέους, που έχουν θέμα την υπόθεση δωροδοκίας του Αρπάλου, ταμία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ήταν πολιτικός αντίπαλος του Δημοσθένη, παρά την ανεπιτυχή προσπάθειά του να τον μιμηθεί· γι' αυτό στους αρχαίους ήταν γνωστός ως «κρίθινος Δημοσθένης».

Άλλοι ρήτορες

Μας είναι γνωστά τα ονόματα και άλλων ρητόρων που δε συμπεριλαμβάνονται στον Κανόνα, όπως: ο Φωκίων (402–317 π.Χ.), Αθηναίος στρατηγός και πολιτικός, υποστηρικτής της ειρήνης με τη Μακεδονία και γνωστός για την ακεραιότητα του χαρακτήρα του (χρηστός). Σε ηλικία 85 ετών καταδικάστηκε σε θάνατο και ήπτε το κώνειο. Ο Δημάδης (380–319 π.Χ.), θερμός εκπρόσωπος του μακεδονικού κόμματος, θανατώθηκε όμως από τον Κάσσανδρο, γιο του Αντίπατρου· ο Ηγήσιππος, σύγχρονος του Δημοσθένη, ο Αλκιδάμας (4ος αι. π.Χ.) από την Ελαία της Αιολίας κ.ά.

Η κατάργηση της αθηναϊκής ανεξαρτησίας σηματοδοτεί και το τέλος

της μεγάλης ρητορείας, που στηρίζεται κυρίως στην ίσηγορία. Τελευταίος ρήτορας ήταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς (360–280 π.Χ.), πολιτικός και νομοθέτης. Στη συνέχεια, η ζωντανή ρητορική της συνέλευσης και των δικαστηρίων παραχωρεί τη θέση της στη ρητορική σπουδή.

Επίλογος

Τα περισσότερα πνευματικά επιτεύγματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου συνδέονται άμεσα με την πόλη, την οργάνωση και τη σημασία της: τα έργα την υμνούν ή τη μεγαλύνουν (ωδές χορικής ποίησης, τραγωδίες, επιδεικτικοί λόγοι, ιστορία), αναφέρονται στη θεσμική ζωή (συμβουλευτικοί λόγοι), επικαλούνται πολιτικές κρίσεις ή δυσκολίες (κωμωδίες, δημηγορίες, Θουκυδίδης, Πλάτων, Αριστοτέλης). Η σκέψη όλων των διανοουμένων και των στοχαστών προστατεύει την πόλη και εγγυάται την ενότητά της. Στη συνέχεια, οι κατακτήσεις των Μακεδόνων, μολονότι σηματοδότησαν το τέλος του πολιτικού ιδεώδους της πόλεως–κράτους, ως

ανεξάρτητου κέντρου εξουσίας, διατηρούν και συνεχίζουν το πολιτισμικό πρότυπο της Αθήνας.

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ	ΕΠΙΚΗ
<p>ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ</p> <p>8ος αι. π.Χ. -500 π.Χ.</p>	<p>Ηρωικό έπος: Όμηρος</p> <p>Διδακτικό έπος: ΗΣίοδος</p>

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΛΥΡΙΚΗ	ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ
<p>Ελεγεία: Καλλίνος, Μίμνερμος, Τυρταίος, Σόλων, Θέογνις κ.ά.</p> <p>Ύμνος: Αρχίλοχος, Σημωνίδης, Ιππώναξ</p> <p>Επίγραμμα: Σιμωνίδης</p> <p>Αιολικό μέλος: Σαπφώ, Αλκαίος, Ανακρέων κ.ά.</p> <p>Χορική: Πίνδαρος, Βακχυλίδης, Αλκμάν κ.ά.</p>	

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
<p>ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ</p> <p>8ος αι. π.Χ. -500 π.Χ.</p>	<p>Προσωκρατικοί Ίωνες φιλόσοφοι: Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξιμένης, Ηράκλειτος, Ξενοφάνης</p> <p>Φιλόσοφοι Κ. Ιταλίας</p> <p>Ελεάτες: Παρμενίδης, Ζήνων, Εμπεδοκλής</p> <p>Πυθαγόρειοι</p>

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ	ΡΗΤΟΡΙΚΗ
Λογογράφοι Μύθοι: Αίσωπος	

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ	ΕΠΙΚΗ
<p data-bbox="347 1093 810 1352">ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 500 - 323 π.Χ.</p>	

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΛΥΡΙΚΗ	ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ
	<p>Τραγωδία: Αισχύλος Σοφοκλής Ευριπίδης</p> <p>Σατυρικό δράμα</p> <p>Κωμωδία: Αριστοφάνης</p> <p>Μέση κωμωδία: Εύβουλος, Άλεξις κ.ά.</p>

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
<p data-bbox="252 1093 715 1352">ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 500 - 323 π.Χ.</p>	<p data-bbox="831 510 1278 584">Αναξαγόρας</p> <p data-bbox="831 633 1254 891">Ατομικοί: Λεύκιππος, Δημόκριτος</p> <p data-bbox="831 940 1321 1294">Σοφιστές: Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος κ.ά.</p> <p data-bbox="831 1344 1278 1809">Μεγάλοι φιλόσοφοι: Σωκράτης Πλάτων Αριστοτέλης</p>

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ	ΡΗΤΟΡΙΚΗ
<p>Ηρόδοτος Θουκυδίδης Ξενοφών</p> <p>Ιατρική: Ιπποκράτης</p>	<p>Αρχές ρητορικής: Συρακούσες: Κόραξ κ.ά.</p> <p>Ανάπτυξη ρητορικής: Αθήνα</p> <p>Ρητορικοί λόγοι: α) Δικανικοί: Λυσίας κ.ά. β) Συμβουλευτικοί: Δημοσθένης κ.ά. γ) Πανηγυρικοί: Ισοκράτης</p>

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ	ΕΠΙΚΗ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 323 - 31 π.Χ.	

ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 323 - 31 π.Χ.	Επικούρειοι Σκεπτικιστές: Πύρρων κ.ά. Στωικοί: Ζήνων, Κλεάνθης κ.ά.

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΛΥΡΙΚΗ	ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ
Βουκολική: Θεόκριτος	Νέα κωμωδία: Μένανδρος

ΙΣΤΟΡΙΑ	ΡΗΤΟΡΙΚΗ
Ιστορίες Μ. Αλεξάνδρου Πολύβιος Διόδωρος ο Σικελιώτης	

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ	ΕΠΙΚΗ
ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ 31 π.Χ. - 330 μ.Χ.	

ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ 31 π.Χ. - 330 μ.Χ.	Επίκτητος Μάρκος Αυρήλιος Πλωτίνος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

ΛΥΡΙΚΗ	ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ	ΡΗΤΟΡΙΚΗ
Πλούταρχος Αρριανός Παυσανίας Στράβων	Δεύτερη Σοφιστική Λουκιανός Αλκίφρων κ.ά. Μυθιστόρημα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀγάθων **Γ** 172, **Ε** 61

Ἀθήναιος **ΣΤ** 95

Αἴλιος Ἀριστείδης **ΣΤ** 85

Αἰσχίνης **Ε** 132, 153-154, 159

Αἰσχύλος **Γ** 34, 78, 157, **Δ** 52, **Π**

Αἴσωπος **Β** 102, **Π**

Ἄλεξις **Δ** 69, **Π**

Ἀλκαῖος **Α** 16, **Β** 28, 66, **Γ** 157, **Π**

Ἀλκιδάμας **Ε** 164

Ἀλκίφρων **ΣΤ** 92, **Π**

Ἀλκμάν **Β** 29, 79, **Π**

Ἀνακρέων **Β** 28, 75, **Π**

Ἀναξαγόρας **Β** 130, 136, **Γ** 131, **Δ** 97,
Ε 13, **Π**

Ἀναξίμανδρος **Β** 110, **Π**

Ἀναξιμένης **Β** 110, **Π**

Ἄνδοκίδης **Ε** 132, 135-136

Ἀντίμαχος **ΣΤ** 22

Ἀντίπατρος **E** 149, 164, **ΣΤ** 24
Ἀντισθένης **E** 40
Ἀντιφάνης **Δ** 69
Ἀντιφῶν ὁ ρήτορας **Δ** 97, **E** 133
Ἀντιφῶν ὁ σοφιστής **E** 19, 133
Ἀππιανός **ΣΤ** 75
Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος **ΣΤ** 96
Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος **A** 139, **ΣΤ** 19, 45
Ἄρατος (ποιητής) **ΣΤ** 21
Ἀρίσταρχος **ΣΤ** 45
Ἀριστοτέλης **A** 109, **B** 132, **Γ** 21, 54, 62, 68, 166, 172, **Δ** 14, 62, **E** 15, 31, 80-108, 117, 126, 130, 166, **ΣΤ** 45, 48, **Π**
Ἀριστοφάνης **Γ** 132, 172, **Δ** 31, 34-65, 67, **E** 61, 129, **Π**
Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος **ΣΤ** 45
Ἀρίων **B** 85, **Γ** 21
Ἀρκεσίλαος **ΣΤ** 52
Ἀρκτῖνος **A** 124
Ἄρριανός **ΣΤ** 69-75, 79, **Π**

Ἄρτεμίδωρος ΣΤ 96

Ἄρχιλοχος Α 139, Β 27, 55, 59, Δ 15,
ΣΤ 23, Π

Ἄρχιμήδης ΣΤ 42

Ἄρχύτας Ε 43

Ἄχαιός Γ 172

Ἄχιλλεύς Τάτιος ΣΤ 94

Βακχυλίδης Β 29, 88, Π

Βίων ΣΤ 36

Γαληνός ΣΤ 95

Γοργίας Γ 157, Ε 28-29, 56, 116, 120,
121-123, 129, 142, Π

Δείναρχος Ε 132, 163

Δέξιππος ΣΤ 75

Δημάδης Ε 159, 164

Δημήτριος Φαληρεύς Β 103, Ε 165,
ΣΤ 28

Δημόκριτος Ε 16, ΣΤ 50, Π

Δημοσθένης Ε 119, 121, 132, 139, 141,
151, 153, 154, 155-162, 163, 164, Π

Διογένης Λαέρτιος ΣΤ 82
Διογένης ὁ Κυνικός Ε 41, ΣΤ 46
Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ΣΤ 60, Π
Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς ΣΤ 62, 85
Διόφαντος ΣΤ 96
Δίφιλος ΣΤ 27
Δίων ὁ Κάσσιος ΣΤ 75
Δίων ὁ Χρυσόστομος Β 90, ΣΤ 85

Ἐκαταῖος Β 105
Ἐλλάνικος Α 111, Β 107
Ἐμπεδοκλῆς Α 139, Β 134, Δ 74,
Ε 13-14, Π
Ἐπίκουρος Ε 18, ΣΤ 28, 46-50, 78
Ἐπίκτητος ΣΤ 56, 69, 70, 78, 79, Π
Ἐπίχαρμος Δ 15, 70
Ἐρατοσθένης Ε 137, ΣΤ 41, 45
Εὔβουλος Δ 68, Π
Εὐκλείδης (μαθηματικός) ΣΤ 42
Εὐκλείδης (φιλόσοφος) Ε 40, ΣΤ 42
Εὔμηλος Α 123
Εὔπολις Δ 33

Εὐριπίδης **B** 83, **Γ** 32-41, 72, 117, 127,
129-171, 172, 175, **Δ** 16, 49-60, **E** 23,
ΣΤ 31, **Π**

Ἐφορος **Δ** 145

Ζηνόδοτος **A** 41, **ΣΤ** 44

Ζήνων ὁ Στωικός **ΣΤ** 54, **Π**

Ζήνων ὁ Ἐλεάτης **B** 131, **Π**

Ἠγήσιππος **E** 164

Ἠλιόδωρος **ΣΤ** 94

Ἡριννα **B** 98

Ἡράκλειτος **A** 139, **B** 114, 128-136,
E 73, **ΣΤ** 54, **Π**

Ἡρόδοτος **A** 37, **B** 96-106, **Γ** 21, 31,
107, **Δ** 72-95, 97, 101, 104, 114,
143, **ΣΤ** 70, 93, **Π**

Ἡρωδιανός **ΣΤ** 96

Ἡρων **ΣΤ** 95

Ἡρώνδας **ΣΤ** 37

Ἡσίοδος **A** 128-141, **B** 41, 60, 135,
Γ 89, 100, **ΣΤ** 20, 22, **Π**

Θαλῆς **B** 111, 120, **Π**

Θέογνις **B** 26, 42, **Π**

Θεόκριτος **A** 140, **Γ** 157, **ΣΤ** 33, 35, 36, **Π**

Θεόπομπος **Δ** 145

Θέσπις **Γ** 23, 52, 77

Θεόφραστος **E** 82, **ΣΤ** 28

Θουκυδίδης **B** 107, **Γ** 105, **Δ** 73, 93,
96-125, 134, 142, 145, **E** 23, 50,
121, 133, 134, 136, 148, 155, 161,
166, **ΣΤ** 59, 75, **Π**

Ίβυκος **B** 29, 83-85

Ίππαρχος **ΣΤ** 41

Ίππίας **E** 30, 54, 57, 58

Ίπποκράτης **Δ** 97, 117, 146-153,
ΣΤ 95, **Π**

Ίππῶναξ **B** 27, 60, **ΣΤ** 37, **Π**

Ίσαῖος **E** 132, 141

Ίσοκράτης **Γ** 157, **E** 23, 120, 122, 126,
129, 132, 133, 141, 142-148, 151,
152, **Π**

Ίων **Γ** 152, 172, **Ε** 53

Καικίλιος **Ε** 132, **ΣΤ** 84

Καλλίμαχος **Α** 139

Καλλῖνος **Β** 26, 32, **Π**

Καρνεάδης **ΣΤ** 52

Κλαύδιος Πτολεμαῖος **ΣΤ** 95

Κλεάνθης **ΣΤ** 55, **Π**

Κόιντος Σμυρναῖος **Α** 118

Κόραξ **Ε** 113, **Π**

Κόριννα **Β** 97

Κράτης **Δ** 33

Κρατῖνος **Δ** 32

Κράτιππος **Δ** 145

Κριτίας **Ε** 19, 43, 69

Κτησίας **Ε** 144

Λεύκιππος **Β** 131, **Ε** 15, **Π**

Λεωνίδας **ΣΤ** 24

Λογγῖνος **ΣΤ** 84

Λόγγος **ΣΤ** 94

Λουκιανός **ΣΤ** 86-91, 92, **Π**

Λυκοῦργος **Ε** 132, 151-152

Λυκόφρων **ΣΤ** 25

Λυσίας **Ε** 66, 121, 132, 137-140, 141, **Π**

Μάξιμος **ΣΤ** 86

Μάρκος Αὐρήλιος **Β** 116, **ΣΤ** 56, 78,
80, **Π**

Μελέαγρος **ΣΤ** 24

Μένανδρος **Δ** 66, **ΣΤ** 18, 27-32, **Π**

Μένιππος **ΣΤ** 88, 90

Μίμνερμος **Β** 26, 37, **Π**

Μόσχος **ΣΤ** 36

Μυρτίς **Β** 97

Νίκανδρος **ΣΤ** 22

Ξενοφάνης **Β** 112, 116, 128, **Π**

Ξενοφῶν **Δ** 101, 128-144, **Ε** 30, 33, 35,
ΣΤ 71, **Π**

Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος **ΣΤ** 94

Ξένων **Α** 111

Όμηρος **A** 32, 35, 84, 104-123, **B** 71,
Γ 31, 99, 114, 157, **Π**

Όρφεύς **B** 121

Παναίτιος **ΣΤ** 55

Πανύασις **Δ** 72

Παρμενίδης **A** 139, **B** 128, 131, 134,
E 13, 32, 65, **Π**

Παυσανίας **ΣΤ** 75-76, **Π**

Πίγρης **A** 125

Πίνδαρος **B** 29, 89-55, **Γ** 17, **Π**

Πλάτων **A** 116, **B** 87, 96, 127, 132,
Γ 172, **Δ** 36, 54, 61, 138, **E** 15, 19,
22, 23, 24, 31, 33, 35, 40, 42-79,
80, 83, 85, 100, 104, 108, 121, 129,
133, 148, 151, 166, **ΣΤ** 48, 80, 85, **Π**

Πλούταρχος **ΣΤ** 63-69, **Π**

Πλωτῖνος **ΣΤ** 81-82, **Π**

Πολύβιος **Δ** 126, 144, **ΣΤ** 58, **Π**

Πορφύριος **ΣΤ** 82

Ποσειδώνιος **ΣΤ** 56

Πράξιλλα **B** 97

Πρατίνας **Γ** 75, 174

Πρόδικος **E** 30, 54, 142, **Π**

Πρωταγόρας **B** 87, 131, **Γ** 131, **Δ** 73-74,
120, **E** 24, 27, 54-55, 59, 142, **Π**

Πυθαγόρας **B** 123, 124

Πύρρων **ΣΤ** 51, **Π**

Σαπφώ **A** 16, **B** 28, 69-74, **Π**

Σέξτος Ἐμπειρικός **ΣΤ** 78

Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος **B** 27, 59, **Π**

Σιμωνίδης ὁ Κεῖος **B** 27, 47, 86, **Π**

Σόλων **B** 26, 39, 120, **Γ** 32, 100, **E** 42,
110, **Π**

Σουσαρίων **Δ** 15

Σοφοκλῆς **Γ** 34-35, 49, 51-52, 72,
103-128, 131, 160, 165, 172, 179,
Δ 52, 73, 142, **Π**

Σπεύσιππος **E** 45

Στασίνοσ **A** 124

Στησίχοροσ **B** 29, 81, 85, **Γ** 157

Στράβων **ΣΤ** 62, 77, **Π**

Σωκράτης **Γ** 131, **Δ** 40-41, 60, 128,
132, 137, **Ε** 23-73, 133, 142, **ΣΤ** 42, **Π**

Σώφρων **Δ** 16, **ΣΤ** 37

Τελέσιλλα **Β** 97

Τέρπανδρος **Β** 28, 64

Τίμαιος **ΣΤ** 41, 57

Τιμόθεος **Β** 65

Τισίας **Ε** 113, 116

Τυρταῖος **Β** 26, 33-36, **Π**

Ὑπερείδης **Ε** 121, 132, 148-160

Φερεκράτης **Δ** 33

Φερεκύδης ο Σύρος **Β** 100

Φιλήμων **ΣΤ** 27

Φιλητάς **ΣΤ** 23

Φίλιστος **Δ** 145

Φιλόστρατος **ΣΤ** 84, 95

Φρύνιχος (τραγικός) **Γ** 75

Φρύνιχος (κωμικός) **Δ** 67

Φωκίων **Ε** 164

Χαρίτων **ΣΤ** 93

Χιωνίδης **Δ** 31

Χοιρίλος **Γ** 74

Χρύσιππος **ΣΤ** 55

[**Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ** = τόμοι 1, 2, 3, 4, 5, 6]

[**Π** = συγχρονικός πίνακας εξέλιξης
γραμματειακών ειδών, σελ. 168-179]

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Η βιβλιογραφία αυτή είναι επιλεκτική και ενδεικτική: από την τεράστια και ανεξάντλητη βιβλιογραφία επιλέγονται εδώ μόνο ορισμένα επιστημονικά βιβλία –όχι άρθρα– Ελλήνων και ξένων μελετητών, μεταφρασμένα στην ελληνική, αντιπροσωπευτικά εκάστου είδους, τα οποία κρίνονται χρήσιμα για καθηγητές και μαθητές.]

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΕΣ

Γεωργοπαπαδάκος Α., Ελληνική Γραμματολογία, Θεσσαλονίκη 1973.

Easterling P.E. - Knox B.M.W., Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας (μτφρ. Κονομή Ν. – Γρίμπα -Κονομή Χρ.), Παπαδήμας, Αθήνα 42000.

Lesky A.I., Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας (μτφρ. Αγ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη 1998.

Romilly J. de, Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία (μτφρ. Θ. Χριστοπούλου - Μικρογιαννάκη), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.

Said S. – Traide M. – Boulluec A.I., Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας (μτφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου – Δ. Τσιλιβεργής – Β. Πόθου), Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Α΄ ΠΟΙΗΣΗ

Bowra C.B., Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση (μτφρ. Ι.Ν. Καζάζης), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980.

Dover K.J., Η κωμωδία του Αριστοφάνη (μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1978.

**Κακριδής Ι.Θ., Ομηρικά θέματα,
Εστία, Αθήνα 1978.**

**Κακριδής Ι.Θ., Προομηρικά, ομηρικά,
ησιόδεια, Εστία, Αθήνα 1980.**

**Κακριδής Ι.Θ., Ομηρικές έρευνες,
Εστία, Αθήνα 31986.**

**Latacz J., Όμηρος. Ο θεμελιωτής
της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας
(μτφρ. Ε. Σιστάκου), Παπαδήμας,
Αθήνα 2000.**

**Lesky A.I., Η τραγική ποίηση των Αρ-
χαίων Ελλήνων (μτφρ. Ν.Χ. Χουρ-
μουζιάδης), Μ.Ι.Ε.Τ. / 1989, τόμοι
Α & Β.**

**Μαρωνίτης Δ.Ν., Αναζήτηση και νό-
στος του Οδυσσέα. Η διαλεκτική
της Οδύσσειας, Παπαζήσης, Αθή-
να 1978.**

Μαρωνίτης Δ.Ν., Ομηρικά μεγαθέματα, Κέδρος, Αθήνα 1999.

Μπούρας Ν.Γ., Το αρχαίο δράμα, Περιεχόμενα και ερμηνεύματα, Γρηγόρης, Αθήνα 2002.

Schadewaldt W., Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου (μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

Σκιαδάς Α., Αρχαϊκός λυρισμός, I-II, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1979, 1981.

Τσοπανάκης Αγ., Εισαγωγή στον Όμηρο, Θεσσαλονίκη 31977.

Χριστόπουλος Μ., Μυθικά θέματα με δραματικό προσωπείο. Μελέτη για την τραγωδία και την κωμωδία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Β' ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Anderson K.J., Ξενοφών, η ζωή και το έργο του (μτφρ. Πόλ. Μοσχοπούλου), Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Βέικος Θ., Οι προσωκρατικοί, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Bury J.B., Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί (μτφρ. Φ.Κ. Βώρος), Παπαδήμας, Αθήνα 1970.

Guthrie W.K.C., Οι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη (μτφρ. Αντ. Σακελλαρίου), Παπαδήμας, Αθήνα 1983.

Kennedy G., Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής (μτφρ. Νικ. Νικολούδη), Παπαδήμας, 2000.

Long A.A., Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί

(μτφρ. Στ. Δημόπουλος – Μ. Δραγώνα-Μονάχου), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990.

Λυπουρλής Δημ., Ιπποκράτης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.

Romilly J. de, Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή (μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Romilly J. de, Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός (μτφρ. Λ. Στεφάνου), Παπαδήμας, Αθήνα 2000.

Σπυρόπουλος Ηλ., Ηροδότου Ιστορίαι, Γκοβόστης, Αθήνα, 1995.

Finley J., Θουκυδίδης (μτφρ. Τ. Κουκουλιός), Παπαδήμας, Αθήνα 1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΤΤΙΚΗ ἢ ΚΛΑΣΙΚΗ

Β. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	12
Ἴωνες φιλόσοφοι	
– Σοφιστές	13
Οι μεγάλοι φιλόσοφοι	32
1. Σωκράτης	32
2. Πλάτων	42
3. Αριστοτέλης	80
IV. ΡΗΤΟΡΙΚΗ	109
Αρχές, είδη, μέρη	
ρητορικής	112
Οι Αττικοί ρήτορες	
– Αντιφών	131

Ανδοκίδης – Λυσίας	135
Ισαίος – Ισοκράτης	141
Υπερείδης – Λυκούργος – Αισχίνης.....	148
Δημοσθένης	155
Δείναρχος – Άλλοι ρήτορες	163
Συγχρονικός πίνακας εξέλιξης των γραμματειακών ειδών.....	168
Πίνακας ονομάτων	180
Συνοπτική βιβλιογραφία	192

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.